

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 24 (16482)

2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 28,
четверг

Ат салган
шагы 18.30

Садар өртээ
3 рубль.

ООЖУРГАЛДЫГ, КОРУМ-ЧУРУМНУГ БОЛУР

Медеглел

ТР-ниң Чазак Даргазының сонгулдаларының бүдүүзүндө республикада элээн чидиг байдал тургустунуп келген. Удурланькчы күштер сонгулданы болдурбазын оралдажып турар.

Республикада бот-үндүртүнген ном-дептер көвүдээн, чер-черде ат салдынмаан хуудустар тараттынып, сонгулданың «кара» джир технологиялары хөлчок ажыглаттынып, политиктиг үзэргедиглер кылдынып турар. Чамдык сонгулда штабтарының удуртукчуларын эттеп-согарынга чедир коргудуп, суртаалчыларга базьышкыны көргүзүп турар. Кижилерни оорлааш, эттеп турганының фактылары бар. Федералдыг суд органнының чамдык ажылдакчылары сонгулда демиселинче киржип, чонну компромат-биле коргудуп турар. Кандидаттарның бирээзинче халдаашкын, азы өжөгээр халдаашкын хевирлиг чүүл кылдынганы илерээн.

Республикада бо болуп турар чүүлдер 90 чылдарның эгезин сагындырып келирдир. Хөделишкыннер демей, ол болушкуннарның артында ол-ла кижилер туруп турары тодаргай.

Эрткен чылын дорт телеэфирге ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынче бодумнун кандидатурамны дараазында үш байдал барда, салыр дугайында медеглээн мен.

— Россия Федерациязының чогуур хоойлужудулга баазаы барда;

— ТР-ниң чонунун көвей кези мээң кандидатурамны деткирин илереткенде;

— а ол ышкыш үлгедиглер-биле холбашкан

кижилер сонгулданы ажыглап алгаш, республикада эрге-чагырганы хунаап алырын оралдашканда.

Байдалдың көргүзүп турары-биле алырга, үстүндө адаттынган чүүлдер шупту бар.

ТР-ниң Президентизинге үшкү хуусаада депшидерин чөпшээрээн федералдыг эрге-хоойлу баазаы бар; ыңдыг депшидилге дээш 338 коллективтер болгаш сонгукчулар бөлүктери саналдарын берген; арага саарылгазы-биле холбашкан кижилер республикада эрге-чагырганы эжелеп алырының оралдажышкынынары көстүп келген.

Харалаан, сөөлгү факт Төп сонгулда комиссиязының, прокуратураның, республиканың ИХЯ-зының, федералдыг айыыл чок албанының чогуур үнелелин албаан.

Бо байдалдарда шөлээмни соксаткаш, Тыва Республиканың Президентизи албан-хүлээлгемни күүседип кирердир мен.

Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнының удуртукчуларын чөй-ниитиниң корум-чурумун тударын болгаш чоннун айыыл чок чоруун хандыраарын негээн мен.

Ооң-биле чергелештир федералдыг эрге-хоойлу органны Чингине прокуратура, ИХЯ, ФСБ-ден сонгулда мурнунун үезинде хоойлу-дүрүм хажыдышкынынарының фактыларын истеп хынаарының талазы-биле дилегни кириген мен.

Тыва Республиканың чонун оожургалдыг болгаш корум-чурумнуг болурун дилээр-дир мен.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Ол-ла хүн Ш.Д.Ооржак бодунун медеглелин чонга дыңнаткан соонда, РФ-тиң Чингине прокурору Владимир Васильевич Устиновче, РФ-тиң АЧФА-ның директору Николай Платонович Патрушевче болгаш РФ-тиң иштики херектер сайыды Борис Вячеславович Грызловче телеграммалар чоруткаш, сонгулдаларны эрттирерин хандыраар, хоойлу-дүрүм хажыдышкынынары болдурбас сорулга-биле тус черниң эрге-хоойлу камгалаар органнына дуза кадары-биле төп аппараттын дуржулгалыг ажылдакчыларын республикаже чорударын дилээн.

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржактан шөлээтин түр үеде соксаткаш, албан-хүлээлгезин күүседип кирерин дилээр дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.П.Николаева кылган. Республиканың социал-экономиктиг амьдыралына хамаарышкан дүрген шийтирилээр

ужурлуг чугула айтырыглар тургустунуп келген, орта Президентиниң киржилгези албан болу бергенин ол дыңнаткан. Ынчангаш Ш.Д.Ооржактан шөлээтин түр соксаткаш, албан-хүлээлгезин күүседип кирерин дилээн доктаалды хуралга хүлээп алган.

Бистиг корр.

Контрольду күштелдирерин дилээн

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы, республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Шолбан Кара-оол РФ-тиң Төп сонгулда комиссиязының даргазы Александр Вешняковка, Россияның иштики херектер сайыды Борис Грызловка, РФ-тиң Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының директору Николай Патрушевке, Россияның Чингине прокурору Владимир Устиновка болгаш РФ-тиң Президентизиниң Сибирь Федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Леонид Драчевскийге дилег бижикти чоруткан.

Шолбан Валерьевич шөлээде турар-даа болза, сонгулда кампаниясында бооп турар таарымча чок чүүлдерге, Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Вячеслав Даржаже халдаашкына холбаштыр ол чүүлдерниң криминалдыг байдалдыг апар чыдарына бодунун хамаарылгазын илереткен. Шолбан Кара-оол Тывага сонгулда кампаниязының үезинде хоойлу-дүрүмнү сагырына эрге-чагырганың федералдыг органнырандан контрольду күштелдирерин дилээн.

Дээди Хуралдың парлалга албаны.

ОЛ МЫНЧААР БОЛГАН

Февраль 26-да Вячеслав Даржага кончуг аар, шыланчыг хүн болган. Ол ооң мурнунда кожууннар үнүп, сонгукчулар-биле ужурашкаш, турупкан келген. Даарта телевизорга дорт эфирже база үнер. Ынчангаш ол дыштанып алыр бодаан.

Вячеслав Кууларович ажылындан эртежик келгеш, бажынынга дыштанып чыткан. Кезээкиниң сес шак үезинде пейджерге дыңнадыг болу берген. Кудумчуга үнүп келирин дилеп, херек бар деп пейджерге бижиттинген.

Даржа подъездтен үнүп келирге, кижичок болган. Ол аразында кодтук демир эжик хагы берген. Подъездтиң демир эжииниң кодун көрүп, ээге берген. Ол өйде ок даажы сыйнаыны бергенин эскерип каан.

Балыгланган кандидатты дораан эмчиже апарган, истелге органнырандан ажылдакчылар база келген. Республика эмнелгезинде дежурный хирург Роман Максирович Соянның чугаазы: «ТОЗ» деп боонуң огу деггени илден. Боолаан кижичок элээн ыракта турган. Солагай талакы чарын кыйы-биле ок деггеш, чогум сөөкке дегбейн, өде халый берген. Балыгланган кижиниң кадының байдалы эки. Чогум ооң амы-тынынга, кадынга онзагай салдар чок болур».

Кезер эмчинин биске дыңнатканы ол-дур. Истелге чоруп турар, херекти тодарадып турар. Чазак Даргазының кордакчызы Вячеслав Кууларович Даржаның штавы болган таварылганы Төп сонгулда комиссиязынче дораан дыңнаткан. Истелгени ылап то-

дарадырының талазы-биле истелге органнырандан дилегни база кылган.

Вячеслав Даржаже чүге халдаашкын кыла бергенил, чогум кымнарның чагыы дээрзи амдызында истелге чажыдында. Ол дугайында истелге доосту бээр-ге, солунга дыңнадыр бис. Херек үүлгедикчилери тыпты бээриниң аргалары бар. Политиктиг сонуургал-биле кылдынган бо чепсектиг халдаашкыны сонгукчулар улуг буруудадышкын-биле көрүп турар. Бистер база хөй санныг сонгукчуларның удурланьышкынын деткип, кордакчы Вячеслав Даржаның сонгулдага киржирин шаштыктап, харын-даа өлүмнүг херек үүлгедир сорулга салдыган турганын сойгалап тур бис.

В.К.ДАРЖАНЫҢ сонгулда штавының парлалга бөлүү.

АЙЫЫЛ ЧОК

Февраль 26-да республика эмнелгезинге боо-биле балыглаткан Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кордакчы Вячеслав Кууларович Даржаны эккелген. Ооң амы-тынынче халдаашкын чурттап турар бажынының подъездизиниң чанынга болган. Эмчилерниң дыңнатканы-биле алырга, когараан В.К.Даржаның байдалы чүгээр, амы-тынынга өлүмнүг айыыл чок.

Кандидаттың сонгулда штавы.

ХАЛДААШКЫН КЫЛГАН

Февраль 26-да, 20 шак 25 минута турда, Кызыл хоорай чагырганының ИХЭ-ниң дежурный кезээнге Кызыл Партизаннар кудумчузунда №7 бажының дөрткү эжииниң чанынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Вячеслав Кууларович Даржаже халдаашкын кылганын телефон-биле дыңнаткан.

Тыва Республиканың прокурору болгаш ИХЯ сайыды баштаан истелге-оперативтиг бөлүк аңаа дораан чөдө берген.

Халдаашкынга таварышкан кижини патруль-пост албанының машиназы-биле республика эмнелгезинге чедирген, медицина дузазын көргүскен. Диагнозу — солагай талакы чарында оорга-

ның чымчак эдин кыдыра боолаан болган. В.К. Даржаның кадының байдалы эки.

Бо херек талазы-биле Тыва Республиканың прокурору С.С.Мосияш кеземче херээн оттурган, ТР-ниң прокуратуразының истелге эргелинини онза аар херектер истээр талазы-биле килдистин ажылдакчылары истеп турар. Бо кем-херек үүлгедиин илередип истээри-биле кады ажылдаар оперативтиг истелге бөлүүн тургускан, ында республика прокуратуразының, ИХЯ-ның, РФ-тиң ТР-де эргелининиң АЧФА-ның ажылдакчылары кирген.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

Байыр чедиришкиннери

Хундулуг Шериг-оол Дизижики-ович!

Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле Силерге сеткилим ханызындан байыр чедирдим.

Бөгүн төрөөн чуртунга бараан бооп, боттарының хүлээлгезин ыдыкты-биле күүседип турар кижилерни алдаржыдып турар бис. Бо байырлал – бистиң Чепсектиг Күштеривистиң дайынчы алдарының демдээ-дир. Россияжи солдаттарның болгаш офицерлерниң маадырлыг болгаш эрес-дидим чоруу төрөөн черни база тайбыңның аас-кежиин

болгаш кижилерниң чаагай чоруун камгалаарыңга шагдан бээр дузалап келген база дузалап-даа турар.

Силерге кадыкшылды, чедиш-киннерни болгаш эң эки кежикти күзедим.

Россия Федерациязының Президентизи В. ПУТИН.

Хундулуг Шериг-оол Дизижики-ович!

Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле сеткилдин ханызындан байыр чедиришकिनимни хүлээп ап көрүнер. Бо хүн Төрөөн чуртту, хей-хей

салгалдарның алдарлыг чаңчылдарын камгалаар, “Россияга бараан болуп тур мен!” деп чоргаарал-биле чугаалаар — чер кырында эң чугула мергежилди шилип алган күштүг болгаш эрес-дидим кижилерниң байырлалы-дыр.

Бо сөстөрдө — Ада-чурттуң болгаш оон хамаатыларының чаагай чоруу дээш ак сеткилдиг ажилдап турар кижилерниң хүн бүрү үлөзениң дээди укур-утказы ол сөстөрдө сиңниккен.

Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге чедишкиннерни, аас-кежиин, чаагай кежик-чолду күзедим.
Б.Н.ЕЛЬЦИН.

Ындыг уткалыг байыр чедириш-киннери **Россия Федерациязының Чазак Даргазының оралакчызы Валентина МАТВИЕНКОДАН;**

Н. РЕШЕТНЯКТАН;

Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчузу А.ВОЛОШИНДЕН;

Новосибирск областың чагырга даргазы В.А. ТОЛОКОНСКИЙДЕН болгаш өске-даа ажилдакчылардан келгилээн.

БОЛУУШКУННАР, МЕДЭЭЛЕР

ТАҢДЫДАН

ХАРЫЛЗАЖЫР АРГА ТУРГУСТУНАР

Елизавета Михайловна Кууларга удурткан Таңды кожуунунун почта харылзаазының салбыры — өске ажил-агыйлар-биле чижилгени тургузуп, бурунгаар хөгжүлдени алган албан черлериниң бирээзи. Салбырның аңгы-аңгы адырларында чонга ачы-дуза чедирериниң 15 хевирлери ажилдап турар.

Салбыр почта харылзаазының, солун, сеткүүл чагыдылганының, ксерокопированиениң, чурук чугдурарының, «Связь-банкының», шыгжамырны кадагалаткаш, уштуп алырының ачы-дузаны, ажил чоктарга пособие база пенсия алыкчыларыңга пенсия акшаларын үлөп турар. Оон аңгыда рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр акшаны боттары ажилдап алырының өске хевирлерин база сиңгээдиң эгелээн.

Ажил-агый кывар-чаар материалдар садар

бензоколонканы ажиткан. Эмнер садар киоск ажилдап турар. Хлеб-булочка кылыгыларын бьжырар пекарняны туткаш, ажилчын олуттарны немей тургускан. Боттарының бүдүргөн продукциязын база чонга хереглел бараан садары-биле садыгны тускайлаанындан салбыр эвээш эвес орулганы ап турары — өскелерге үлөгер-чижек.

Бо чылын «Бизнес-төптү» ажыдыптар болза, таңдыжылар делегейниң бүгү чурттары-биле дорт харылзаажыр арга тургустунар.

ЧОННУҢ ҮНӨЛӨЛИН АЛГАН

Кожуунунун хереглекчилер ниитилели (удуртукчузу Л.М. Котлов) эрткен 2001 чылда бараан эргилдезиниң талазы-биле чыл планын 132 хууга күүсеткен.

Кожпонуң чөмөнчилге чери 20 аңгы хлеб-булочка база 35 аңгы кондитер кылыгыларын бьжырып, «Чийк өртектиг болгаш эки шынарлыг» деп чоннуң үнөлөлин алган.

Эрткен чылын ниитилелдин шугуму-биле бажың дериг-херексели биле парфюмерия садар

садыгны тускайлап, чондан хей чагыгыларны ап эгелээн.

Коллектив боттуң дузалал ажил-агыйындан картофельдин, ногаа аймааның чаагай дүжүдүн ап, артыкшылдыын чонга садып турар

ӨӨРҮНЧҮГ БОЛГАН

2000 чылда Таңды кожуунга 209 чаштар төрүттүнгөн болза, 2001 чылда 219 хамааты кожуунга немешкен. Оларның 107-зи кыстар, 112-зи оолдар болганы адаларга өөрүнчүг болганы чугаажок.

Эрткен чылын 48 эжеш аныяктар бадылашкан болза, 14 өг-бүлө аңгылажып чурттаарын сүмөлешкеш, чарылган.

Аңгы-аңгы чылдагааннар-биле 5 кижиге фамилиязын, адын, адазының аттарын солуур

күзелин илереткеш, өскертилгелерни кылдырткан.

Кожуунунун ХАББ килдизи (эргелекчизи М.Шавы) эрткен чылда тус чер бюджетинче 17200 рубльди орулга кылдыр киирген.

БАЛГАЗЫНДА КЫШТАГЛААШКЫН

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези Балгазының С.Шойгу аттыг совхозунда 1339 баш бода мал, 2256 баш шээр мал, 390 баш хаван бар.

Оларның иштинде 466 баш саар инек бүрүзүндөн 1967 кг сүттү саап, сүт бүдүрерин көвүдеткен. Оон мурнунда чылын 8811 центнер сүттү бүдүрүп турган болза, ол көргүзүгнү бо хүннерде 9933 центнер кылдыр өстүргөн.

«Марачевка» хаван фермазы эрткен чылын 730 хаван оолдарын ажаап өстүргөн. Эрткен чылын бызааларның немелде деңзизи бир хүнде 251 грамм турганындан ам 381 грамм апарган.

«ТАҢДЫ-УУЛАЖЫЛАРДА»

Кожууннар аразының «Таңды-Уула» солуну чүгле Таңды, Чеди-Хөл кожууннарда эвес, өске-даа кожууннарда тараткынып турар солун. Редакцияның коллективи рыноктуң шыналдазын шыдажып эрткеш, ам бут кырында туруп, чаартылгаларны кылып эгелээн.

Солунун редактору Капкас Сонам-Байырның меңээ тайылбырлааны-биле, солун 999 кезектиг, орус, тыва дылдарда парлаткынып үнүп турар. Чоокта чаа компьютерни садып алганындан өрүлдени боттары кылгаш, республика типографиязынга парладып ап эгелээн. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединин

тус чер солундарын деткир дугайында ажилдап кылганы программазы деткимчени ап, акшаландырылышкыны долу чорудуп эгелээр болза, солунун даштыкы шынарын экижидип, ажилдакчылардан шыңгыы негелдени тургузуп болурунун аргалары бүрүн бар бооп турар.

Айлаң МОНГУШ.

ДЕТКИП КӨРЭЭЛИҢЕР

Февраль 28-те «Эдегей» ансамбли бодунуң концертин хөгжүм-шии театрыңга үндүрер.

Оон кирген орулга март 28-те Кызылга болур «Роза ветров»

деп фестивалды эрттиреринге болгаш идик-хеп садып алырыңга чарыгдаттынар. Бо солун концертти көөрүнче чаладывыс.

Айлаң ДАРЖАА.

СПОРТ СПОРТ

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ СУДЬЯ

Бистиң республикада спорттуң олимпийжи хевирлеринден 3 хевир эң-не бурунгаар хөгжүлдени алган.

Оларның бирээзи — хостуг хүреш 42 чылдың дургузунда хей санныг алдар-аттыг мөгелерни кижизидип, тыва спорттуң төөгүзүңгө балалбас истерни арттырган.

Спорттуң хостуг хүреш хевиринге улуг деткимче болгаш кескү чедишкинниң херечизи болур — шыңзылга бижик ТР-ниң спорт болгаш күш-культура күрүне комитединиң кол тренери Мерген Чылбааевич Ооржактын адынга бо хүннерде

келген. Ол чүл дээрге М.Ооржак хостуг хүрештин оюннарын шиидер делегей чергелиг судья деп категорияны дужаап алган бир дугаар тыва спортчу, тренер, башкы, судья бооп турар. Судья кижиге дээрге команданың чедишкениниң 40 хуузун магадылап болур кол деткички, чөлөңгил дээрзин спортчу кижиге кончуг эки билер. Ынчангаш Россия, делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдааларыңга моон-даа эки көргүзүглер, кескү чедишкиннер көстүп келирин мөгелерге болгаш судьяга күзедивис.

Айрада МОНГУШ.

УЛАЙ БОЛГАН

Февраль айда мячилик хоккейге республика чергелиг үш маргылдаа болуп эрткен.

Февраль 8-10 хүннеринде «Мячилик хоккей федерациязының» кубогу дээш, 14-18 хүннеринде «Тыва Республиканың кубогу дээш», 20-23 хүннеринде Тыва Республиканың бирги чери дээш. Бирги маргылдаага үш команда киришкен: Кызыл хоорайдан «Динамо», Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарның чыынды командалары. Бай-тайгажылар маңаа бирги черни алган. Ийги маргылдаага үстүнде адааным командаларга немештир, озалдап-даа болза, база үш команда келген. Чаа-Хөл кожуундан Ак-Туруг суурдан, Сүт-Хөл кожуунунун Ак-Даш суурдан база Улуг-Хем кожуунунун Ийи-Тал суурдан келген командалар. Алды команда долгандыр ойнаар чурум-биле ойнааш, Кызылдың «Динамо» командазы 1-ги черни алган. Үшкү маргылдаага база-ла бо командалар киришкен. Бо удаада командалар ийи бөлүкке чарылгаш, долгандыр ойнаар чурум-биле ойнаан. Бирги бөлүкке Бай-Тайга 1-ги, Сүт-Хөл 2-ги черни, ийги бөлүкке «Динамо» 1-ги, Чөөн-Хемчик

ийиги черлерни алган. Бо дөрт команданың аразыңга оюнга кызылчылар биле бай-тайгажылар шыыраан база катап бадыткап, бир, ийи дугаар черлер дээш ойнаар эргени чаалап алган.

Февраль 23-те түңнел оюннар ойнаар ужурулуг турган, айтыккан шагында үш-дөрт дугаар чер дээш оюнну көрүп келген чон маназа-даа, ол оюн болбаан, а бир-ийи дугаар черлер дээш оюн көрүкчүлерниң ынанжык бадыткап, көрүштүг, дүшкүрлүг болгаш чараш болган. Удурла-ныкчыларның хаалганынче чаңгыс сан ажыр кирип, 4:3 сан биле «Динамо» командазы база катап шылгараан. «Динамо» командазында Окал-оол Күжүгет, Каадыр-оол Сат командазыңга (ийи-ийи), Бай-Тайга командазындан Радион Хомушку, Аңчы Иргит саннарны эккелген.

Бо маргылдааны түңнел турда, ТР-ниң күш-культуразының тергенин хөрек демдектери-биле Аңчы Иргит, Демир-оол Күдерек, Борис Саая, «Эң эки вратарь» дээш Каадыр Бурундукай, «Эң эки халдакчы» дээш Каадыр Сат, «Эң эки камгалакчы» дээш Малчай Ховалыг шаңнатканнар.

Вячеслав БАВУУ.

СОҢГУЛДАЛАРГА УТКУШТУР

2002 чылдың март 17-де болур Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының талазы-биле бүрүткээн кандидаттарның соңгулда фондуларына кирген болгаш чарыгдан акша-хөрөңгилерниң дугайында

МЕДЭЭ

(Россия Федерациязының Ажаалга банксызының медээзи-биле)
2002 чылдың февраль 21-де байдал-биле:

1. Вусатый Виктор Васильевич – фондуга киригени 20000, оон чарыгдааны 19900, артканы 100 рубль.
2. Даржа Вячеслав Кууларович – киригени 217200, чарыгдааны 90598,07, артканы 126601,93 рубль.
3. Капшин Александр Юрьевич – киригени 20310, чарыгдааны 20300, артканы 10 рубль.
4. Кара-оол Шолбан Валерьевич – киригени 210000, чарыгдааны 195650, артканы 14350 рубль.
5. Ооржак Шериг-оол Дизижикович – киригени 1593500, чарыгдааны 618367,44 артканы 975132,56 рубль.

6. Ондар Николай Алдын-оолович – киригени 190000, чарыгдааны 178644, артканы 11356 рубль.
 7. Пивоваров Станислав Николаевич – 50100, чарыгдааны 50000, артканы 100 рубль.
 8. Шыгырап Биче-оол Сундуевич киригени 20500, чарыгдааны 16362,58, артканы 4137,42 рубль.
- ШУПТУ киригени 2321610, чарыгдааны 1189822,09, артканы 1131787,91 рубль.

Бо медээге ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ ат салган.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 65 чүүлүнүң 11 пунктунунга дүүштүр 2002 чылдың март 15-те 8.00 шактан эгелээш, Каа-Хем кожуунда чедери берге болгаш ырак черлерге хуусаа бетинде бадылаашкынарны дараазында соңгулда участоктарына чорудар:

1. Суг-Бажының участок соңгулда комиссиязы.
2. Бүрен-Хемниң участок соңгулда комиссиязы.
3. Кундустугунуң участок соңгулда комиссиязы.
4. Бояровканың участок соңгулда комиссиязы.
5. Көк-Хаактың участок соңгулда комиссиязы.
6. Бүрен-Аксының участок соңгулда комиссиязы.
7. Бүрен-Бай-Хаактың участок соңгулда комиссиязы.
8. Ильинканың участок соңгулда комиссиязы.

Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М.АНЧИ.

ЭКИНИ КҮЗЭЭН

ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитети Кызылдың башкы колледжизиниң сургуулу Эдуард Күжүгет, уран чүүл училищезинден Катя Сокольникова, Тываның күрүне университетиниң студентилери Мерген Ооржак, Олеся Дүвекей, Ерлан Аскарбековтун киржилгези-биле Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр Кызылда 2061 дугаарлыг шериг кезээнге солун концертти бараалгаткан.

Концерттин башкарыкчызы Ерлан Аскарбеков шериг оолдарга ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыштыр аас-кежикти, тайбынны, бүгү-ле чүүлдерге экини күзээн байыр чедеирлишкинин номчуп берген. Оолдар ону адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган.

Алдынай СААЯ.
АПРЕЛЬ 30-ГЕ
ЧЕДИР

Республиканың үндүрүг инспекцияларында 2001 чылда алган орулгаларының дугайында билдиришкиннерни хүлээп алырының кампаниязын уламчылап турар. Төптөн декларациялар бланкылары озалдап келген-даа болза, февраль 22-ниң хүнүгө чедир боттарының эрткен чылда алган орулгаларын 230 хуу кижилер декларацияларында айтыкан. Оларның аразындан 2 хамааты 4,9 муң рубльге социал үндүрүг чигелдезин алып эргезин билдиришкиннерге айтыканнар. Оон ангыда 589,2 муң рубльге эт-хөрөңги дээш үндүрүг чигелдезин алырын 9 кижилер декларацияларына демдеглээн.

Күрүне ажилдакчыларындан 208 кижилер боттарының эт-хөрөңгизиниң дугайында декларацияны дужааган. Бо чылын декларацияларны үндүрүг инспекциялары апрель 30-ге чедир хүлээп алыр.

Борис МОНГУШ.

Бир чагаага хамаарыштыр

«ҮРДҮНЧЕК»
САННАР-БИЛЕ

2001 чылдың октябрь 23-те Кирилл Казаковтун үндүргөн материалына хамаарыштыр мал бажының өзүлдези кижилер бүрүзүндөн хамаарыштыр дээн бодальныга бүрүнү-биле каттышпышаан, аңаа немей бодумнуң бодальны, саналыны киридим.

1960-70 чылдар үезинде Тээлиниң «Мурнакчы» совхоз Тывага миллионнар хөрөңгилег бай совхоз деп бүдүн республикага динмиреп турду. Ынчан шээр мал бажы 16 муң, инек-сарлык 15 муң, чылгы мал 900 ажыг турган. Оон-даа өске дузалал ажыл-агыйларына хаваан, дагаа, кара дилги фермазы-даа турган. Амгы үеде ол хамык малчы, совхозувус дүшкен, чаа адреси Шуй чагырга чери бооп арткан.

Бо хүннерде Шуй суму чагырга черинде совхозувустуң каш-ла саныг малы бар, хууда кижилерниң малы база-ла эвээжээн. Солуннардан номчуурга, мал бажы өзүлдеги деп турар. Эрткен чылын база 2000 чылда бар мал бажына дотация акшазы берипкен, оон соонда үрдүнчек саннар-биле мал бажы хенертен көвүдей бергени кымга-даа билдингир. Шак ол үрдүнчек саннар күрүнени канчаар мегелеп турарын кижилер бүрүзү медереп билзе эки деп бодаар мен.

Малдыг аалдарга чизе кылып барган кижилер малдың санын ылаптыг үндүрери чугула. Ынчангаш бо талазы-биле мээн саналым мындыг: көдээ черлерге коллективтиг бүдүрүлгелерни көвүдедири чугула. Аңаа төрөл-бөлүктөрү, таньш-көрүштөрү боттарының күсели-биле мөөн-нээри чугула. Ынчангаш ол мал малдаар улус чер ажылыгче мал чеми кылып, хаваан тудар угланышкынын кылдыр ажылдаар болза, ажыл чок кижилерниң саны эвээжээр ужурулуг. Ол талазы-биле тус черлерниң удуртур даргалары оларга деткимче көргүзөр болза эки. Мал ажылын сайзырадып ажылдаар болза, мал бажы көвүдээн тудум, малдың чири сизини кылып хемчээли база улгадыр. Ынчангаш ажыл чок улустарны ынаар кириштирер дээр ужурум ол. Бо талазы-биле өске кижилер база саналын бере бээр бооп.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга кожун.

«САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ ТАЖЫ»

Улусчу чогадылга төвүнге ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитети республиканың өөредилге черлериниң студент оолдарының аразына «Тажы-2002» деп мөөрейни эрттирген. «Тажы-2002» деп атка Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу Мурат Ооржак төлептиг бооп, бодунун чечен-мерген, баштаа-биле көрүкчүлери кайгаткан. «Салым-чаяанныг

тажы» деп атка база-ла уран чүүл училищезиниң салым-чаяанныг огу Сыдым Оюн төлептиг болган. А көрүкчүлөрү со-нуургалын Тываның күрүне университетиниң студентизи Буян Ховалыг чаалап алган. «Тулган спортчу» деп атка Кызылдың автоорук техникумунун студентизи Дима Колмаков төлептиг болган.

Алдынай СААЯ.

РОССИЯНЫҢ
АМЫДЫРАЛЫНДАНҮШ ПАРТИЯ
ДУШКЕН

Бо айның эгезинде Россияның политиктиг сценазынга манап турганывыс болушкун эрткен. Төптү деткип турган үш кол күүседикчи – «Чаңгыс эп-сеткил» партиязы, «Ада-чурт» болгаш «Бүгү Россия» деп шимчээш-киннер дүшкен.

Ооң ынчаар болуру-даа чайлаш чок апарган. Кремльдин тура-соруун езугаар мурнундагы антогонистер (сөөлгү парламент соңгулдаларына «Ада-чурт» болгаш «Бүгү Россия» деп блоктар «Чаңгыс эп-сеткил» партиязынга денди удурланып турганын утпаан боор силер) чаңгыс төп партияга каттыжар ужурулуг апарганнар. Президент талазының ол чаа партиязын «Единая Россия» азы «Чаңгыс аай Россия» дээрин дугурушкан болгаш ынчаар адаан-даа.

Үш партияның каттышкан хуралы эрткен. Февраль 10-да Москва чоогунда «Бор» дээр пансионатка (СЭКП ТК-ның удурткучуларының дыштаныр черинге) чаа партияның девискээрлерде удурткучуларының өөредилгези эгелээн. 10 хонук иштинде обкомнар болгаш райкомнар секретарыларынга кандидаттар дүргедеткен кыска өөредилгезин дооскаш, чурттап, ажылдап турар черлеринге чеде бээрлер. Ынчалза-даа «Борнуң» партия школазын доосканнар девискээрлерде организацияларның удурткучулары болур магадылал чок деп, «Бүгү Россияның» төлээлери дыннаткан. Ажылдаар ол черлер дээш чидиг демисежир апаар. Девискээр звеноларының партия удурткучуларын соңгуур апаар.

Моон чидиг демисел үнери чайлаш чок. Чүге дизе мурнундагы партия, шимчээш-киннер анаа-ла каттыжа берген. Чаа партияның удурткучулары Шойгу, Лужков, Шаймиев ол чидиг демиселге киржилге чок болур. Девискээрлерде партияжилер – өске херек-тир. Оларның холдарын кым-даа хүлүвээн. Ынчангаш демисел чидиг болур. Оон түңнели «Чаңгыс аай Россияның» езулуг арнын болгаш политиканын көргүзө бээр.

7000
ӨЛҮРҮКЧҮ
СЕЛГҮҮСТЕ-
ВИШААН

Оларны канчап илередип кезедирил? Бо айтырыгны шыңгы чугаалашкан Россияның Чингине прокуратуразының коллегия хуралының ажылынга РФ-тиң Президентизи В. Путин киришкен.

Эрге-чагырга болгаш хоойлу камгалаар органнар криминалды, болгаш хоойлу сагывас чоруктары үзе шавары, илередири, кезедири деп чүвени угаап-билер ужурулуг. Кем-херек үлгедишкиннери-биле демиселди шийтирлевейн чыткаш, Россия социал-экономиктиг чугула сорулгаларны шийтирлеп шыдавас деп, Президент В. Путин айткан.

Чуртта кем-херек үлгедишкиннериниң байдалы дүвүренчиг бооп артышаан. 2001 чылда үш миллион хире кем-

херек үлгедишкиннерин бүрүткээн. Аар болгаш денди аар херектер үлгедири көвүдээн. Кижилерни өлүрери, оорлаары, халдаашкынар болгаш үптээш-киннер анаа-ла-бир чүве ышкаш апарган.

Хей херектерниң истелгези чавыс деннеде. 40 муң ажыг кеземче херектерин ара соккадып каан. Оларны үлгеткен кижилерни илередип тыппаан. Эрткен чылын кем-херек үлгеткен чүс-чүс муң кижилер, оларның аразында 7000 өлүрүкчүлөр селгүүстеп чоруп турар. Эрге-хоойлу камгалаар органнар чыл санында-ла чидип турар 30 муң ажыг кижиниң хуу-салымын шийтирлевейн турар. Организастан кем-херек үлгедишкиннери чурттун экономиказынга санап четпес когаралды чедеирип турар. Хамаатыларның эргелерин хоойлу камгалакчыларының талазындан хажыдып турар. 1,3 муң кижини хоойлуга чөрүштүр прокуратура истекчилериниң доктаалы-биле тудуп хоругдаан. «Мындыг чүүлдерни чайладыры – силерниң ажылынар, хүлээлгелер-дир» — деп, В.Путин сагындырган.

ПРОКУРАТУРАГА
ЧҮҮ
ШАПТЫКТАП
ТУРАРЫЛ?

Андрей ТРОШИН, РФ-тиң ИХЯ-ның наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садар чоруктары-биле демисел эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы:

— Чингине прокуратурага кым-даа шаптыктавайн турар. Прокуратура орай-даа бол, херектерни судтарга кирип турар. Удавас бо ажыл дүргедээр – июнь 1-ден эгелээш, чаа Кеземче-чорудулга кодекси күштүг бооп эгелээн. Бистиң ажылывыска шаптыктап турар чүүлдерни ол кодекс чайлаткан.

Николай ХАРИТОНОВ, Күрдумада агроулетпүр бөлүүнүң удурткучузу:

— Түңнел чок хей шимээн үнүп турарынче президент боду улуг сагыш човап турар. Ийи чыл улаштыр ажылдап келзе-даа, түңнел чок-тур. Гусинский биле Березовскийни бичи коргудуп каан, ол-ла-дыр. Эң-не кол чүве – политиктиг тура-сорулгун чок бооп турарында.

Мария АРБАТОВА, чогаалчы:

— Чүнү-даа камгалаарывыс күштүг, а буруудадышкын онаары дыка кошкаан улус-тур бис. Дыка нарын херектер эгезинде-ле «эстип» каар-дыр.

Владимир ЛОПАТЬКО, РФ-тиң шериг судтарының ажыл-чорудулгазын хандырап Кол эргелелдин чөвүлекчизи:

— Кайда, чүү четпезин дорт чугаалаары берге. Чуртта ниити байдал болгаш экономикада буураашкынар шаптыктап турар.

Александр НЕВЗОРОВ, Күрдуманың депутаты:

— Чагыг езугаар ажылдап турар политиктиг орган апарган. Дуржулгалыг ажылдакчылар өскээр чоргулай барган. Оларның орнунда чегей кижилер кирген. Дүүн истеп эгелээш, бөгүн ук херекти хаар, а даарта катап истеп эгелээр деп чугаалар үндүрер кижилер ол-дур.

Кыштаглаашкын — 2002

САЙГАРЛЫКЧЫ АРАТ

Каш чыл бурунгаар көдээ ажил-агый удуртукчузу Демир-оол Хирваа малчын (тараачын) ажил-агыйны өг-бүлөзи-биле хөгжүдүп кирген. Бот-тускайлаң деңнелче көдүрлүр мурнунда чийк эвес күш-ажылды чада аайы-биле эрткен. Ол бир дугаарында Кызылда №1 профессионал-техниктиг училищени дооскаш, мергежилин аайы-биле механизаторлаан. Ооң соонда «Мурнакчы» колхоз баштаар черинин даргазы Кудурукпай Хертектиң чийк автомашиназын алды чыл улаштыр башкарган.

Хейге кескүлөң, чон аразында эң хүндүткелдиг езулуг улуг дарга-биле күш-ажылды аайлап-баштаарының уран чүүлүн ынчан шиңгээдип алган. Кудурукпай Чүдеевичиниң өстүрген кадрлары Таңды кожунунуң Сергей Шойгу аттыг, өске-даа бүдүрүлгелерде бо хүнде алдар-хүндүткел-биле ажилдап чоруун сайгарлыкчы арат чижек кылдыр адады. Оларның аразында Бай-Тайга кожун чагыргазының улуг бухгалтери Чимисмаа Кашпык-оол, Ольга Хирбаа, өске-даа он-он кижилер бар.

— Колхоз даргазы кады ажилдаарымга, күш-ажылымны үнелээ. Партия кежигүнүңгө кирер рекомендация база берген. Аныяк коммунист дээш хову-трактор бригаданың бригадинге-даа томуйлаан. Ажилдавышаан, Красноярск хоорайның көдээ ажил-агый кадрларын удуртур техникумун, көдээ ажил-агый институтун бот-өөредилге-биле доостум — деп, Демир-оол Хомушкучевич эрткен оруун сагынды.

«Кара ажилчындын» кожунун ортумак, дээди звено удуртулгазынга хире-шаа-биле ажилдаан. Эрге-байдалын ол бөгүн өскерткен. Өнчү-хөренгиниң аңгы-аңгы хевирлери калбарарга, малчын (тараачын) ажил-агый тудары эптиг, малчын, тараачын, бараан бүдүрүп сайгарар кылдыр Демир-оол Хирваа эде тургустунган. Бурунгу, эрги езу-чаңчыл-биле алырга, Тээлиниң чингине бир кожайы болу берген.

— Хонаш-турлаг Тээли суурда арбын. Сол-менди байдалы хат-кавыскыдан камгалалдыг дагга кыштап болур. Мээң аалораным — ажык черде. Дагга кыштаглар-биле харылзажыр дээрже дээш, «малыңны оор алза, когарал улуг, малчыннар боттары сестир-дир». Мал чемнерин, сигенни арбыдадыр белеткээш, суурдан оदार-белчирилерже үндүрүп кадарар арга бо удаада ажыктыг болур-дур — деп, ол тайылбырлады.

Кышкы айларның эртип ораы бо. Хар улуг-даа болза, соок чымчак. Бир каш неделя соон дарый мал хүн караанга дегеленип эгелээр, даг черлер карандылаар. Ол өскерилге мал эезинге, мал-маганга чаагай кежик Час төнмөс-батпазы-биле узап болур.

— Малдың кайы-даа чүзүңгө ветеринар хайгаарал ам-на келир. Быт, кодур, өске-даа аарыглар малдың ырмазын сыгар. Хой соондан чоруурга, чудаан малдар адакталып чыдып калыр. Шырактары мурнай маңажыр, сөөлүнделеринге оят арттырбас. Бо таварылгада чер чедип шыда-вастарын ам-на тургузур азыраар. Мал бажы шупту хүр-чаагай турда, ылангыя шээр малды маңаштырбайн, доктаадыры, тайгырып бараадаары эң таарымчалыг — диди.

Демир-оол Хирваа кышка удур белеткелдерин күзүн-не доозуп апкан. Быт, кодур аарыгларынга удур баш бүрүзүн даштыкы күштүг эм-биле күзүн-не сыкырткан. Кол белеткел — малдың хырны. Мал чеми, меде сиген белеткээр шөлү Эдер-Куйда.

— Шагда-ла октаттынган элезин черни ажылгаллап кирип алдым, хемчээли 27 гектар. Тээлиниң байдалдарына хамаарыштыр алырга, чудаар деп барган малды тургузур азыраары кедилги — деп, ол чугаалады.

Тээли — хууда дузалал ажил-агыйларлыг суур. Инек-саан, садыг-саймаа ында чыл саньында ла немежип орат. Мал кададын чурттап турар черлериниң аайы-биле каш үзүк тургускан. Каттышкан бөлүктөр дем-билелиг, бот-боттарын эки билчир. Кадатан мал ышкынып чидери болбайн турар. Таарымчалыг кол талалары — сүт-саанын, өске-даа продуктуларны дораан сайгарып болур. Эът, сүт, алгы-кеш херегелеп турар черлер барык долгандыр. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, ырак-даа болза, Хакас Республиканың чурттакчылыг черлери-биле орук-харылзаа бар.

— Уруум ады Аяк, садыым, ажил-агыйым ады база «Аяк» — деп, Демир-оол Хомушкучевич хүлүмзүрдү.

Ажы-төлдүг, дем-билелиг арат кожай болбайн канчаар. Салгал — интеллект күш болур. Демир-оол Хирваа бир кыстыг, үш оолдуг. Өнүң хөрээжен ээзи Ольга Далайовна — чүгле бухгалтер эртем-билигилг эвес, улуг практик, билдигилг организақты. Ол бүтү назынының дургузунда бухгалтерия, экономика, саң-хөө шугумунга ажылдаан. Бай-Тайга кожунунуң тус чер үндүрүүнүң начальнигинге алды чыл бараан болгаш, бөгүндө «Аяк» садыгны ээлеп орупкан.

Амыдырал-чуртталгага бүтү тала-биле эки белеткелдиг аалораның бүтү малы бо чылдың кыштаглаашкынын хүр-менди ажып турар. Өг-бүлениң ажил-агыйын шын болгаш хынамчалыг тургузуп алырга, ажы-төлүнүң келир үези магадылалдыг, амыдырал-чуртталга тодуг-догаа болбайн канчаар. Хирваалар дег арат сайгарлыкчыларның олча-ажыктары өзүп, мандып-ла турар болзун!

Аралчор ОКСУР.

Көдээниң

МАЛЫ-БИЛЕ ДОННАШКАН

Кижиле дээрже кижиле болгай: удуур уйгулуг, дыштаныр дыштыг, ажилдаар шактыг, өг-бүлөзин ажаап-карактар хүлээлгелиг. Ынчалза-даа ол-ла бүтүнү кылып, шак-үеге четтигип деп чүве амыр эвес болбазы билдингир. Ол хирезинде-ле бедик медеделди, тура-соруктуу-биле, ызыгуурдан эрес-кежээзи-биле ылгалып чоруурлар кайы хей. Ындыгларны бистер «оң холувус, ооргаланыр быравыс» джир бис.

Сүт-Хөл кожунунуң Кара-Чыраа суму чагыргазының даргазының оракакчызы Анна Тамчат-овна Ондарның бо ажылда каш-даа чылдар улаштыр ажилдап турарын билдир мен. Үе эки турдала, ол чоннуң культурулуг болгаш социал амыдырал-чуртталгазын экижидеринге үлүг-хуузун кирип, организакчы салымнын, чон-биле ажилдап билирин көргүзүп келген. Черле ынчаш сөөлү үеде суур чонунуң ажил-ишчизи, хүндүлээчели, ажил-агыйга тура-соруктуу, бот-башкарыкчы күзели болгаш чүвеге дүрген өөреничели, чүгле мээң билдирим-биле эвес, а амгы садыг-саарылгалыг деп адап чаңчыкканымыс рыноктуң берге үезинде-даа балаттынмас кылдыр артып калганын эскердим.

Бо хүннерде Кара-Чыраа суурунуң ниити чурттакчы чонунуң саны 1043 кижиле. Ооң иштинде пенсионерлер — 119, база бот иелер — 21 кижиле бар. Моон мурнунда чылдарга деңнээрже, бо сан-түң аажок эвээжээнин демдегледип болур. Ону бир-ле дугаарында, чоннун ажы-төлүн эртем-билигге чедирип алыры-биле

база амыдырал-чуртталгазын өскертири-биле район төвү, өске черлерге көжүп чорутканын, чамдык улустуң аарыг-аржыкка, хай-халапка таварышкаш, амытынындан чарлып чорутканы дээш, өске-даа чылдагааннар-биле тайылбырлап болур.

Суурда эң улуг назылыг кижиле Чымба Манзырлыкчиевич Монгуш, ол бо чылын 88 харлап турза-даа, ам-даа ооң адак-бышкаа чийк-сергек, ооң кашпагай эрестин көргөш, чон ону чамдыкта харназынынга дүүштүрбейн баар.

Кандыг-даа чоннун төрөөн черинин бойдузунуң арыг-чаагай байдалы, төрөл чонунуң амыдыралы үстүндө даргаларның, удуртукчуларның чогадыкчы езу-биле ажилды кылырындан хамааржыр. Чүге дизе үениң аайы-биле кижилерниң ажил-агыйга харысалгазы хүн бүрүдө чаартынып, өскерлип турар болгай. Шак ындыгларның бирээзинге суурда социал-педагог башкы Ксения Көшкендеевна Монгушту хамаарыштырып болур.

Ксения Монгуш школада өөреникчилерниң дузазы-биле суурда хайгааралы чок, чааскаан арткан кырганнарның бажың-балгадын байыр-чыскаалдар таварыштыр чугайлап, мал-маганының кажжаа-хораазын аштал, ыяш-хөмүрүн белеткежи, ынай-бээр чорук кылырда таварышкан үелерде машина-балгат-биле улуг дузаны чедирип турар.

Тыва кижиле мал-биле доңнашкан чүве болганда, ал-ла саггыжы ында болуп, «алды чүзүн малымайны, азыраза байыыр-ла мен» деп суур улугуңуң ырлажып ту-

рары-даа таварылга эвес. Шынап-ла, мал ажылының талазы-биле шаандан тура амыдыралыңга эңне кызымак өрөгелер Кара-Чыраа суурунга элбек турган. Оларның санынга Эзирикпей Анай-ооловнаны, Чонак Ондарны, Кертик-оол Кара-Салды, Медээчи-оол Ондарны, Хеймер-оол Монгушту, Дулдуй Ондарны, Токпал-оол Монгушту, Николай Кара-Салды дээш, өскелерни-даа улуг чоргаарал-биле адап болур.

Үнүп келген суг мага-боттуг кара Аът чылының кыжы-даа улуг соок чок болуп, оларның малы кышты хүр-менди ажарыңга дөгүм болган. Амгы үеде суурда малдыг өг-бүлелерниң ажаан-зыралын чаш мал төлүн камгалап алыры хаара туда берген. Саап ижер чаңгыс бызаалыг инээр, дуогу базар каш шээр малын ооргалзырының орнунга, кожазының малынга кадып алгаш, чаңгыс өдек бооп демнежип турарлар база-ла суурда эвээш эвес болду.

Сөөлүг үеде каш чыл улаштыр огород ажылын доктаамал чорудуп, боттарынын чириден аңгыда, артыкшылдын эмнелге, уруглар садынче дужаап, хейге үлегерин көргүзүп чоруур сайгарлыкчылар хей. Ындыгларга Алдын-кыс Лопсанны, Дарья Монгушту, Өчөш Чигжитеевнаны, Зинаида Владимировнаны база өске-даа дуржулгалыг хей дүжүттү ап турар огородчуларны адап болур. Удавас чер ажылының оттушкуну-биле катай оларнын чымшыгыг ажылы база-ла хөделип үнер, а оон-биле чергелештир суурнун чаксы хову ажылдары болгаш тараачын

СООН ИСТЕВИШААН,

Орус аас чогаалы бурун шагдан-на өттүр сөглөөн: «Что посеешь, то и пожмешь!». Ол «Кижиле болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп тыва үлегер домак-биле барык бир мөзүлөш. Кижиле үре-садыы биле тараа үрезинни, дөзевилей алырга, чүүлдежип турар. Шынар экиде хостуг болгаш амыр шөлөөн. Ол үнелел кижиге-даа, тараа культуразыңга-даа дорт хамааржыр. Шөлге багай үрезин чажып калырга, дүжүт кажан-даа эки болбас.

Өнчү-хөренги талазы-биле улуг аңгылаашкын база болган. Ооң бир кезин арат-тараачын (фермер), хууда дузалал ажил-агыйы. Ынчалза-даа чер ажылы шуут шуудавайн турар. Көдээ бараан ээлери барык «чарык деси» чанында келген.

Бодунуң шаг-үезинде граф эрге-байдалдыг улуг чогаалчы болгаш угадыкчы Лев Толстойнуң демдеглээни болза күш-ажылдың кол чепсээ — тараачын кижини чаартыкчылар бо-ла утур. Хостуг садыглажылга, бодамчалыг үндүрүг-чээли политиказы, таарыштыр ылавлаттынган өртектерни күрүне чорударга, көдээ ажил-агыйның бүдүрүкчү

күштери көдүрлүр. Эрткен чүс чылдың 20, 60, 80 чылдарының чамдык кыска үелери ону бадыткаар. Дыка таарымчалыг үндүрүг-чээли политиказы, тыныш ажып келир экономикагы харылзааларны дүжүмет-бюрократ езу-чурум база-ла дораан сы базып каапкан.

Тараа культураларының зона аайы-биле кандыг тараа тарырынын, чер ажылының нарын технологиязын чагырып-дужаар система кара туразы-биле чаңнап келген. Ооң түңнелинде республиканың Россияга безин ат-сурагылыг Кур-Чери сандан үндү. Шак ындыг девискээрлер бөгүндө Тываның тараалаң кожуннарын ээлеп турар. Шөл үрелирге, чыдыг, хоралыг бок үнүштер тергидээр. Кижиле база ол ышкаш кээргенчиг. Бараанын көөрге, чамдыктарымыс магалыг чаагай, дээди эртемниг. Оларның бир кезин дүжүмет-бюрократ езу-чурумну амы-тынын артынга каапкаш, камгалап турар.

Ол дугайын бөгүңү амыдырал бадыткаар. Чүс чыл бурунгаар турганы барык хевээр-даа ышкаш. Көдээ бараан бүдүрүкчү-

лериниң «эрге-ажыктарын» камгалаан үндүрүг-чээлиниң амгы системазы — аңаа бадыткал. Амгы чорудугларның даштын көөрге, көдээ бараан бүдүрүкчү-зүңгө таарымчалыг. Чер арендазы, хостуг садыглажылга, рынок өртектери, өске-даа чорудуглар тараачын кижиге таарышкы дег.

Бодаалдар

Куруг аас бол-базы-биле чамдык чижектерни-даа кирип болур мен. Тожу кожунунун арат, дузалал ажил-агыйларын көдүрринге квартал санында 40 млн. (ынчангы акша хемчээли кымга-даа кайын уттундурар) рубль алыры көрдүнгөн. Херек кырында шилчткени чүгле 10 миллион рубль. Оон хей-даа, эвээш-даа эвес. Бир МТЗ маркалыг трактор өртээ ынчан кожуг дериг-херекселдери чокка 8,5 млн. рубль турган. Техника-даа, мал-даа каттыштыр садып алырынга четпес. Кижилер колдуунда трактор садып алырын кызыдар чүве. Шимчээр хөренги чокка — мыйыстыг бода малга мал чемнери, кажжаа-хораа белеткеп алыры чийк эвес болгай.

ХӨӨННЕРИ

ажылдыглар боттарының туру-жун ээлеп, хөй-биле кады машина-тракторун хөдөлдирип кириптер. А моон сонгаар оларга кол-ла чүве – үрезин, кывар-чаар материал болгаш машина-техника айтыры бирги чергени болур.

Республиканың бүгү-ле кожуун, сумузунда дег, бо суурда акша-шалын, пенсия, пособие үлелгези өй-шаанда болгаш бөдик деннеде организастаттынып турарына чонун өөрүшкүзү бар болуп, чайгаар-ла аңаа чаңчыгып, таарзынып бар чыдар. Ындыг таварылгада кол-ла чүве акша-шалын чөп ажыглавайн өскээр чарыгдап, ийчангыс болуп алгаш азы массалы-биле чурум үрээшкенинин болу бээри хомуданчыг. Ындыгларга, ылангыя өг-бүлези долу хандырылгалыг эвес, ажыл-агыйына харысалгасы кошкак кижилерин таварыштып турары элдептиг. Ынчангаш акша-төгөрик үнген үелерде шак мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле суму чагыргазының талазындан планныг ажылдары чаңгыс эвес удаа чорудуп турар.

Чылдан чылче школаны доозуп үнүп турарларның саны эвээш эвес. Ынчалза-даа өөредилгезин уламчылавайн, сууржуң чуртталгада аныктар-биле ажылды чорударының аргасы оларны чүгле сезонуг ажылдарже хаара тудары болуп турар. База ол ышкаш мал-чыннарның ажы-төлүн мал ажылыныча хаара тудуп, доозукчулар-биле ужуражылгаларны организа-стап, оларның-биле спортчу маргылдааларны, темалыг кезээлиг оюн-тоглааны эрттирип, эвээш-биче-даа болза, оларны эки чүвеге кижизидип, харылзаазындаа үспейн турар.

Чимисмаа МОНГУШ.

Кежик

АЖ ЧЕМНИВНЕ

Тожунуң көдээ ажыл-агыйлары эрткен 2001 чылда 788 т. инек сүдүн бүдүрүп сагганнар. Көдээниң хуу чону 740 тоннаны бүдүргөн. Томбулдуң төрөл-бөлүү 43 тоннаны болгаш Тоора-Хемниң профессионал-техниктиг училищези 4,8 тонна сүттү саггаш, аш-чемге ажыглаар аргалыг болганнар. Бир инекке онааштыр ортумаа-биле эрткен чылын 1450-1600 кг сүттү сагган.

Тожу чонун сүт-биле хандырып келген эки ажылдыгларга Тоора-Хем суурдан Екатерина болгаш Геннадий Догдугаштар, Амир Кунгаа Ий суурдан, Воробьев Александр, Дмитрий Дамдын Адыр-Кежиг сумузундан, Ак Ээрилге, Кол Кудер-оол олар хамааржыр.

Көдээ бараан бүдүрүкчүлериңе бодунун бүдүргөн аш-чемин (өреме, саржаан, ааржызын) садып-сайгары алыры нарын байдалда арттышаан. Ынчалза-даа көдээ бүдүрүкчүлөр эмнелгелер, садик, интернат, лагерлер дээн ышкаш албан черлери-биле керээни чарып, ниити дужаалдарны кылып, санажып ап келгеннер.

Мал ажылдыг кижилерниң турлаг-хонаштарын кезип, чон-биле чугаалажырга, сүттү хой-пактааш, оон тыва араганы үндүргөш, чөпкөк, ааржы, саржааларны сыныларга кылгаш, Шагаа үезинде чемге ажыглаарын бодап, байгы күзелин илередип турарлар. Шаанда олар сүттен черже төгөр артыкшы тыппас турганнар-ла болгай. Божаның сарыг суун безин алгы-көш эт-тээринге, чымчадып хоюглаарынага ажыглаар турган.

Сөөлгү үеде бодаарымга, сүт аймаандан үнген аш-чемни бузулбас саваларга чигирлеп ха-

йындыргаш, шыгжамырын се-риин черге кылып алыр болза, ол кажан-даа белең үрелбес, а чемге демей-ле ажыглаттына бээр. Бодум миннип келиримге-ле, чүгле сүт-биле кылган чем, эт чип өзүп келгенимни дыка эки сактыр-дыр мен.

Бора-Оорга хөмүр-даш уурга-йынага ажылдап келген орус дылдыг хамаатыларга дагаа чуургазын боттарының дилээн езугаар хлөбке орнаштырылгалыг кылып, хлөбтиң амданын, чыдын 1984 чыл үезинде амзап, чип көрдүм. Дараазында чылын олар-биле сүт, өреме, дагаа чуургазы-биле болгаш эт-биле орнажылганы очулдурукчу таварыштыр кыш, чай дивейн чорудуп келген бис.

База-ла ынчангы үе чүве. Бир орус дылдыг кадай картошка-биле өреме орнашкан. Авам оргаш, бичи кестик-биле бир картошканы карттай аарак көргөш: «Картын чиир боор» дидир. А ачам тургаш: «Чүү-даа чүвениң картындан хорананып болур, ол хоржок хире, ак иштин чемге хереглээр эвеспе» — деп сүмеледи. Ол аразында мен очулдурукчу Оюндан айтырыптар дээш үне халып кээримге, мени демги-ле кадай бажыныча ча-лаан хевирлиг күш-биле киригеш, шай, конфета, хлеб болгаш өремеге хайындырып каан картошка-биле чемгерди.

«Чүс чыл чуртта база чүс чыл өөрөн» деп орус чоннуң үлегер сөзүндө улуг утка бар. Ынчангаш сүттүң ужур-утказы чаштарга, назылап кырааннарга дыка улуг ужур-уткалыг болурун тыва чонувас утпас-даа, сагып чорууру магаданчыг болгаш хомудал, чайгылыш турбас.

Михаил ОНДАР.

Тоора-Хем суур.

ЭЭЗИ БОЛУРУНГА БЕЛЕТКЕЛ

Бо хүннерде Кызылдың №1 профессионал-техниктиг училищезе 709 сургуул өөренип турар. Эрткен чылын олар 44 тонна картофель, 25 тонна капуста, 4 тонна ногаа аймаан аш-чем курлавырынга белеткээ. Ол дээрге хөй сургуулдуг өөредилге чериниң аш-чем курлавырының хензиг кезии-дир. Ол аш-чем хандырылганың федералдыг деңгелде чоруткан.

Чемгерилгени хүнде үш катап организастан. Директорунун

өөредилге-бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы Василий Оюнун биске таныштырганы-биле алырга, ук өөредилге черинде каш чыл бурунгаар турганындан элээди кыстар өөренир мергежил калбарган. Чижээ: дааранылга, кулинария мергежици элээди назылыг кыстар үш чыл дургузунда өөренир. Езулуг ээ болурунга белеткел бүгү тала-биле үргүлчүлээр.

Бистиң корр.

Боданганы ботка херек

СЕСЕРЛИГДЕ «ӨСКЕРИЛГЕЛЕР»

СЕСЕРЛИГ, ЭЭРБЕК — на-йысылал чогуунуң көдээ суурлары. Ында амьдырал өске черлер-биле бир демей. Рынок экономиказы тус черде база чиик эвес. Дем-билелиг, ажы-төлүн күш-ажылга чаңчыктырып алганнар мал бажын өстүреринге, чер ажылын шингээдиринге элээн шуудай берген. Сесерлиг суурдан ырак эвесе Тамара Салчак-овна Дондуп биле Владимир Сенгиевич Маады оларнын оолдары езулуг күш-ажылгыр болган. Андрей — чылгычы, арткааннары — ада-иезиниң шынчы дузалакчылары. Оларнын хонаш-турлаа чаңгыс эвес, бир төрөл-бөлүктүн мал өстүрер төвүнче шилчээ.

Дондуп биле Маады оларнын шээр малы 400, мыйыстыг бода малы 40 ажыг, аскыр өөр чылгы мал база эвээш эвес болуп турар. Демдеглексенчиг бир чүүл болза оларнын хөй оолдары кандыг-даа кадыг-берге күш-ажылга тура душпес. Эр кижии бүрүзү инек саар. Ындыг эрлер ховар болдур ийн. Мал оору кайда-даа кончуг бергедеп турар. Дем-билелиг бо төрөл-бөлүккө база ол кончуг чидиг айтырыг. Бир эвес чоннуң амьдырал-чуртталганын боой тудуп турар бо үлгедиглер эвес болза, оларда малдың бүгү чүзүнү бөгүнгүзүндөн-даа хөй болуру билдингир.

Макар болгаш Галина Салчактар Сесерлигден ийи километр черде кыштап орат. Бо өг-бүлө инектиг, аъттарлыг, хойларлыг. Оларнын кайызы-даа кызымак, күш-ажылгыр. Малының бажы өзүп орат. Устүнде адааным төрөл-бөлүктөр суму төвүндөн шулууг ырак эвес. Ынчалза-даа оларнын амьдырал-чуртталганы сууржуң байдалыг. Чүге дээрге электри-биле хандырылган. Чырык барда, чер-девискээр аразы «чоок». Бөмбүрзекте, өске күрүнелерде, чуртта, республикада байдалды телеканал, радио барык хүннүн-даның медээлеп келир. Бир эвес Сесерлигнин өреге бүрүзү бо төрөл аалдар дег болза, амьдырал-чуртталга тодуг-догаа, аян-шинчилиг тургай эртик.

Мен бодап оларымга, экономиканың кудулап батканы чылдаганыг. Ылангыя удуртукчу кадрларны шилип алырымыс

частьрыгыглар апарган. Кижии-биле мендилежириниң аян-езузун безин билбестер бар. Ада-иези дарга-бошка чоранындан чүве ирги бе? Бо дугайты айтырылгала хөй. Би-Хем кожуун чагыргазының даргазы Хөвөнмей дээр-ни анаа хөй чүвөлөр аазаар, кижилерни ыттан эрттирер янызлыг чоруп тур. Кел сал-ла, тыва кижии хирезинде, орустаар. Ындыг кижилер эрге-чагырга тудуп орат. Эки туразы-биле бодунун ажылын кылып чораны дээр ышкаш.

Биске амьдырал-чуртталганы экижидер, суурларны хөгжүдөр удуртукчулар херек. Сесерлиг суурну хөгжүдөр дээш каш он чылдар дургузунда кандыг «өскерилгелерни» чорутпаан дээр! Оң төгүзүн мээң үе-чергелерим эки билер. Оларнын аразында шын сеткили-биле ажылдап чораннар хөй. Барык кол нуруу деп болур. Чаа амьдыралга, келир шаг-үеге кым бүзүр-эви боор. Ындыгларнын бирээзи Каң-оол Салчакевич Дотпаа. Ол Сесерлигнин ажыл-ижин 12 чыл иштинде удуртуп келген.

Каш он чыл бурунгаар кыштагларнын хөйүн канчаар боор ону! Ишти Дөге, Арты Дөге, Баян-Кол, Сесерлиг хемнин уну шупту хонаш-турлаг. Арт ажарга-ла — аалдар. Мал бажы ол хире хөй турган. Даглар, өзен-нер, шаттарнын одар-белчири каш-даа муң баш малга четчип келгени солун болгаш магаданчыг. Шак ындыг девискээрни Сибириниң кайы-даа булундан тывары болдунмас. Моол аймактарда харын бар болуп турар.

Хөй «өскерилгелер» сөөлүндө сесерлигжилернин балдыры оранчок кошкаан. Мал ээлери чүгле ийи-үш төрөл-бөлүк мүн шыдажып арткан. Моон сонгааргы амьдырал-чуртталгавыстың кандыг болуру эрге-чагырга тудукчуларындан база дорт хамааржыр. Суму, кожуун, республика баштыңнарын кордакчыларнын иштинден шын шилип алыры — мээ-медерелдиг соңгукчуларнын арын-нүүрүндө.

Сесерлигге дег «өскерилгелерден» чон шылай берген, оон бир кезии барык камгалал чок арткан. Боданып көрээли. Өске чүнү кижии чугаалаар боор.

Сарыг-оол УДУМБАРА.

МУРНУН ХЫНААР

Тыва Республиканың Чазаа мал, күш садып алырынга хереглээр лизинг (чээли) фондузун тургузар дугайында шиитпир хүлээп алган. Кажан кичээнгей-биле ол дугайын номчуй бээрге, негелделер ажылчын кижиге таарышпазы илерээн. Чижилгелиг мөөрей дамчыштыр дээнинге хөөн-сеткилим караңгылаш дээн. Сайзыраңгай чурттар күш-ажыл кижизинге ындыг хамаарылга кайын тургузар. Чүге дээрге фермер эстрада ыраажызы эвес. Ооң дүн-хүн чок күш-ажылы онза ылгавырларлыг, чамдык талалары «хемчээттинмес».

2001 чылдың баштайгы чартында дуза чедирериниң ажыл-чорудулганы «донгуун» болган. Үндүрүг инспекциязындан, статистика албан черинден шын-зылгалар, бухгалтерияга хынаатынган долаа төлээр хүлээлгелер, карылга дуглажыр деткичилер дээш, ында оон-даа өске херек эмгелели барык бүдүн папка долу бээр. Чеден чыл бурунгаар турганы ышкаш. Ол дээрге дүжүмет-бюрократ езу-чурумнуң сы базымы, дора көрүшкүнү-дүр. Орус сатирик Салтыков-Щедрин, Гоголь өлүм чок чогаалдарына шак ындыг

езу-чурумну сойгалаан болгай. Ам ажылчын кижини бут кырынга көдүрлүп шыдаас кылдыр дорамчылаарының дуржулгазы россия күрүнөде тургустунган ышкаш-тыр.

Ынчангаш көдээ амьдыралга хамаарыштыр чамдык бодалдарымы кысказы-биле демдеглекседим. **Бирээде**, кымга-даа хамаарышпас көдээ ажыл-агый банкызын тургузар. Көдээ бараан бүдүрүкчүзү-биле чиик негелделерге хандырылганы ол чорудар. Сы базарының орунунга, бараан бүдүрүкчүзүнүн бар материал-техниктиг күчүзүн барымдаага алыр. Бир эвес көдээ ишчинин бүгү саң-хөө операциязы ону дамчыштыр эртер болза, демнигде — күштүг, тепкиштигде — быжыг, ук банкының, ооң филиалдарының хире-шаа көдүрлүр, чижилгеге белең алдырбас, туттурбас. **Ийде**, сайгарлыкчы белеткел-хандырылга организациязын ажыдар. Көдээ ажыл-агый эргелелдери анаа кол ужурдузаны көргүзөр. Чээли, долаа, өске-даа айтырыгларны ук организация холга алыр.

Үште, аграрзоовет хандырылга. Ооң чидиг айтырыгларын коммерцияга үндөзилеп тургу-

зар. Агрономия, зоотехника, ветеринария талазы-биле сүмелер, профилактиктиг хемчеглер болгаш өске-даа чорудулглар дээш специалист кижиниң материалдыг сонургалын көдүрер. **Дөртте**, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүзүңге эрге-хоойлу талазы-биле болчукчу негеттинер. Ол дээрге рынок экономиказының чарылбас бир кезии. Тускай организацияның ат-бажы билдингир — көдээ бараан ээзиниң эрге-ажыктарын камгалаар болчукчулар организациязы. **Беште**, көдээ ажыл-агый бараанн бүдүрүкчүлериң республика организациязы (эвилел, ассоциация, өске-даа ат-биле) албан хереглеттинер. Күрүнө, өске-даа хөй-ниити тургузугларына, органнарына ук албан чериниң төлээлери көдээ ишчилерин эрге-ажыктарын камгалаар болгай.

Тожу кожуунга хамаарыштыр алырга, айтырыг бир яны. Кол чүүл болза ажыл-агый болгаш долгандыр хүрээлел ажыгалынын мурнунда-ла чаңчыгып тургустуна берген хевирлерин арттырары болгаш чорудары.

Кызыл-оол САНГЫ-БАДРА.
Тожу кожуундан.

ОРУККА — ОВААРЫМЧА ХЕРЕК

Кызыл — Ак-Довурак оруунда Шагаан-Арыг хоорайның орук хайгылчылары кыштың соогу, чайның изии, чаъс-чар дивейин албан-хүлээлгезин күүседип, орукка озал-ондак болдурбазының хемчеглерин ап ажылдап турар.

Орук шимчээшкининин талазы-биле озал-ондактыг кем-херек үүлгедикчилерин эрткен чылын ооң мурнунда 2000 чылга бодаарга, хөй болганын демдеглээр апаар.

2000 чылда айыылдыг херектер 10 катап болган. Аңаа 3 кижиге өлгөн, 14 кижиге балыгылап кемдээн. 2001 чылда кемниг озал-ондактарнын саны 15 четкен. Аңаа 8 кижиге өлгөн, 29 кижиге кемдээшкини алган. Бо үүлгедиктер бистерни дүвүредип, харысалганы бедидип, оруктарга онзагай сагылга-чурумну тургузарын негеп турар. Эрткен 2001 чылда бистин ажылдакчыларывыс орук чурумунун 4351 үрээшкинин тодараткан. Оларның иштинден 2671 чурум үрекчизинин хемчээп ап штрафтаан, 65 кижинин моон сонгаар машина мунар эргезин казаан.

2001 чылдың октябрь 1-де Кызыл — Ак-Довурак оруунун 148-ки километринге ВАЗ-2108 машиналыг Рустам Суван дээрзи аварияга таварышканының түннелинде оон-биле кады чораан 3 кижиге өлгөн. 2001 чылдың төнчүзүндө Шагаан-Арыгда Алик Норбунун башкарып чораан машиназы Ак-Туругда Омак Кечил-оолдун машиназы-биле үскүлешкенин түннелинде, 9 кижиге өлгөн. Оларның бирээзи эмнелгеге амы-тынындан чарылган. Арагалаашкынын чылдагаанындан орукка аар уржуктуг озал-ондактар болуп турар. Кызыл — Ак-Довурак оруунун 102 километринге Роман Ондар машинаны эзирик мунуп чорааш, мурнунга кел чораан машинага үскеш, амы-тынындан чарылган. 2001 чылдың ноябрь 13-те М-412 маркалыг машинаның

чолаачызы Вячеслав Докпут эзирик чорааш, озал-ондакты болдурган. Оон түннелинде бичии чаш уруг өлгөн, ийи кижиге өлгөн.

Улуг-Хем кожуунун орук айылынын чурумун тудуп турар албанда ажылынга бердинген, орукка айыыл болдурган дээш бүгү күжүн, сеткилин берип турарлар эвээш эвес. Ындыгларга: сержантылар Чапай Конгаа, Вадим Сандакпан, улуг лейтенант Буян Күжүгет хамааржырлар.

Бо дүвүрелдик чүүлүмнү доозуп тура база катап чолаачыларга орукка оваарымчалыг, кичээнгеилиг болурун, арага-дары ишпезин сагындырар-дыр мен.

Булат ДОСПАН-ООЛ,
улуг лейтенант, Улуг-Хем
кожуунун ОШАЧКИ
начальниги.

АГАРТЫНЫП ҮНЕ БЕРГЕН

Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг суурга 2000 чылдың октябрь 30-де дерзии, араатанзыг өлүрүүшкүн болган.

Мээң оглум Алдын-Херел Бүрбүнү Николай Демиржан дээрзи кезээкиниң 9 шак үезинде хорутлуг аң боозу-биле үш катап араатанзыг езу-биле боолап өлүргөн. Оглум хеймер дунмазын ажаашкан соонда, меңээ дузалажыры-биле угбалары, дунмалары-биле Кызылче чоктавайн барган кижиге чүве. Ол кезээ оглум эжи оол-биле агаарлап алып дээш бажындан чоруткан. Кудумчуга олар чагыс чер-чурттуг эштери оолдарга таваржы бергеш, таакпылажыр дээн ужур-биле арага садып алыры-биле Николай Демиржаның бажынычче углай чорупкан. Аңаа баргаш оолдар сонганы оожум соктап, ээзи үнүп келирин манап турган. А мээң оглум Алдын-Херел сонга бакылап, көрүнүп турда, Николай Демиржан сонга өттүр үш катап оглумну боолап өлүргөн. Кижиге өлүрүп каанын билип кааш, ол бодунуң сонгаларын буза шаап каапкаш, бажыңче халдаашкын болган деп, кажар арга-биле ол

оолдарны милицияга дужаап берген.

Кижилерниң кадыкшылынга хоралыг спирт ("технар") садып турар кижизиг аажы-чаң чок араатанзыг өлүрүкчүнү 2000 чылдың декабрь төнчүзүндө судтааш, та чүге, анаа-ла салып үндүрүпкен. Ол чанып келгеш, база-ла "технар" садып, чонун мөлчүп эгелээн. Ол хирезинде аңаа кандыг-даа хемчегни онаавайн турарын кижиге кайгаар. Чүге ол кижиге кеземче херээнге таварышпайн турар дизе, оон эрге-хоойлу камгалаар органнарда камгалакчылары бар болуп турар. Шак-ла мындыг ажылдакчылардан хоойлу хажыттынып турар.

Эрге-хоойлунун каржызы-биле Ак-Туругда хажыттынып турарынга хамаарыштыр база оглумнун херээнге чүлдештир ТР-ниң прокурору С.С.Мосияштың адынга хомудал кириреримге-даа, ол херекке хамаарыштыр истелгени чорутпаан.

Янчат БҮРБҮ,
Ак-Туруг суур.

КЕМНИГ ХЕРЕК БОЛГАШ КЕЗЕМЧЕ

ЧӨПТҮГ ШИИТКЕЛ

Кым-даа кижиге таньыгы, хөй чылдарда кожа чурттап келгени кижилерден амы-тынга халдай бээр онза дерзии үүлгедикчилерни манапас.

2000 чылдың февраль 20-де оглум, милиция ажылдакчызы Марат Монгуш, албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, даштыкы күрүне хамаатызы, кыдат националдыг Чень Пенче, таныыры Орлан Салчак, Буян Ооржак олар холдарында бижектерлиг халдап, ону өлүрерин оралдажып турда, ук хамаатыны камгалап тургаш, дерзии өлүрүкчүлөрнүн холундан амы-тынындан чарылган.

Тыва Республиканың Дээди суду ол херекти көрүп турда, кол өлүрүкчү Орлан Салчак, киржикчи Буян Салчак буруузун миннинмейн, кандыг-даа барымдаалар-биле бадыткаттынмаан, шын эвес, меге өчүктөрнү бергени оларның шииткелинге аартадыр байдал болган. Өлүрүкчүлөрнүн судка берген өчүктөрнүн бир үзүндүнү маңа бижидим: "... бистерни 7 хонук дургузунда шагдаа ажылдакчылары дүн-хүн чок этпеп келген, идик-хепте борашкан ханны шагдаалар өгөп каан" дээр дугайында ыят чок, меге өчүктөрнү берип турганнар. Оглу Орлан Салчакка меге өчүк бээрин айтып берген оон ада-иези Каадыр-оол, Алдын-кыс Салчактар ону мындыг арга-биле кылган. Олар оглумга аш-чем кирирде, быжырган хлеб иштинге чагаа бижээш, дамчыткан болган. Сөөлүндө ол ийи ада-ие судка берген өчүктөрнүн миннингенер.

Бо ада-ие оглумнун кижизидилгезинге багай салдар чедирип чораанының бир херечизи ол дур. Оглу оларның чагыын күүседип, үргүлчү хөрлөп, меге өчүк берип келген. Чамдык кижизидилге албаан кижилер

коргунчуг боор-дур. Оглумну Буян Ооржак өлүрүп чадап турда, Орлан Салчак былаажып: "Мен өлүрер кижиге мен" дээш өлүрүкчү үүлгедикчилерин төнчүзүңгө чедирип, ону бижектеп өлүргөн.

Өлүрүкчүлөр Орлан Салчак, Буян Ооржак оларның берген меге өчүктөрнүн Дээди суд кичээнгеиле албаан. Оларның үүлгеткен онза аар-херээнге буруузун тодараткаш, оларның кайызын-даа чөптүг шииткелге таварыштырган. Ук шииткелди РФ-тиң Дээди суду хоойлуга дүүштүр үндүргөн дээш бадылаан. Мындыг онза аар кем-херекти кыска үеде истеп илереткен Барыын-Хемчик кожуунун иштиги херектер килдистеринин оперативтиг ажылдакчыларына, республика прокуратуразының онза аар херектер талазы-биле ажылдакчызы Вячеслав Кызыл-оолга, ТР-ниң Дээди судунун бирги чадазының судун даргалаан Роман Монгушка, Ак-Довурак хоорайның иштиги херектер килдизинин коллективинге когараан оглувустун ада-иези, бистер, четтирдивис. Оглувустун чырык адын мөңгөждип, оон чурттап чораан кудумчугун "Марат Монгуш" кудумчугу деп эде адаары-биле Ак-Довурак хоорай чагыргазы тускай доктаал хүлээп алганынга ада-иези, чоок төрөлдери, Мараттың эш-өөрү четтиргенивисти илередир ужурлуг бис.

Оюн МОНГУШ,
когараан ие,
күш-ажыктын хоочуну.

ХОСТАЛГАЗЫН КАЗААН

Ынак оглум чидирген, когараан ада-иениң ханы кажыдылып үлежип, дерзии кем-херек үүлгедикчилеринин чөптүг шииткелге онаашканын номчукчулар чүлдүгүнүп көөр боор.

Ол кем-херек үүлгедикчилерин канчаар, кандыг байдалга болганын суд материалдарына даянып алгаш, бо факт-барымдаалыг материалды номчукчуларның кичээнгеилине бараалгаттывыс.

2001 чылдың август 1-де Тыва Республиканың Дээди судунга судья Р.Н.Монгуштун даргалааны-биле ук кем-херек үүлгедикчилерге хамаарыштыр болган суд истелгени дооскаш, шииткелди үндүргөн.

РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 119, 105 чүүлдеринин 2-ги кезээ-биле буруудаттырган ТР-ниң Барыын-Хемчик кожуунун

нун Ак-Довурак хоорай чурттуг 1982 чылда төрүттүнгөн, долу эвес ортумак эртемниг, оон мурнунда корум-чурум үрээшкини дээш шенелдеге шииттирген О.К.Салчактын база ол-ла херектиң киржикчизи РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 105 чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле буруудаттырган ТР-ниң Барыын-Хемчик кожуунун Ак-Довурак хоорайга 1981 чылда төрүттүнгөн, дооспаан ортумак эртемниг, ажылдавайн турар Б.О.Ооржактын үүлгеткен херээн аңаа көргөн.

Бо ийи анык кижиге 2000 чылдың февраль 20-де Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы Марат Монгуш кыдат националыг күдээзи Чень Пен-биле чанып бар чорда, чөңгээлөп халып келгеш, шагдаа ажылдакчызы Марат Монгушту өлүргөн.

Кол буруудаттырып турар О.К.Салчак бодун буруулуг деп санавайн турган. Ол херекке хамаарыштыр оон тайылбыры-биле алырга, 2000 чылдың февраль 20-де ол Ак-Довурак хоорайның Энергетиктер кудумчугунда "Сказка" уруглар садынын

чанынга эштери-биле (оларның аттарын доозазын адаан) ийи шил арага ишкеш, чана берген мен дээн. Марат Монгуш-биле Чень Пенге таварышпаан, кемниг херек үүлгетпээн, өлүрүкчү кем-херекке буруудадып турарына ол чөпшээрешпээн. Ол кезээ оларның чанынга танывазы 7 оол чоруп турганын ол байысаакчыга чугаалаан.

Баштайгы истелге үезинде шииттирикчи Б.О.Ооржак бодунуң буруузун долузу-биле миннинмейн, шииттирикчи О.К.Салчактын айытканы-биле демей кылдыр өчөөн. Ол Марат Монгуш-биле Чень Пенни ол хүн көрбээни, кемниг-херекти үүлгетпээнин чугаалаан. Шииттирикчилерниң кайызы-даа амы-тынындан чарылган Марат Монгушту оон мурнунда эки таныырын чугаалаан.

Чеже дедирленер боор, сөөлүндө барып шииттирикчи Б.О.Ооржактын өчүктү берген. 2000 чылдың февраль 20-де ол эштери-биле (оларның аразында буруудаттырып турар О.К.Салчактын ады база бар) "Сказка" уруглар садынын чоогунга арага ишкенер. Оон олар кыс эштерин бажыннарынче үдеп кааш, Энергетиктер кудумчугунга Марат Монгуш-биле кады чораан карак шилдик, кызыл-шокар курткалыг оолга таваржы берген. Удатпаанда Марат Монгуш биле О.К.Салчак чокшу бергенер. Ол үеде карак шилдик оол (Чень Пен) "Перестаньте" — деп алгыра бээрге, эжинге болчуп, ону эттээри-биле дөңнү куду сывыртап халааш, аңаа четпейн барган. Катап дөң кырынче үнүп келирге, О.К.Салчак ПТУ-же баар орукта чораан. Чанынга чеде бергеш көөргө, оон холунда бижек бар болган. Ол О.К.Салчакты "Бо кижиге канчап барды?" — деп айтырарга, "Шанчыптым, та деген, та дегбээн" — деп харылаан. О.К.Салчак: "Сен ол кижиге канчалдың?" деп айтырарга, четтирбейн дезип чоруй

барганын чугаалаан.

Ол ышкаш судка Чень Пенниң (ол амгы үеде Кыдаттың Шанхай хоорайда чурттап турар) өчүктөрнүн номчаан.

2000 чылдың февраль 20-де Ак-Довурак хоорайның Энергетиктер кудумчугунда чурттап турар кат-иезинин бажынынга киргеш, кадайының акызы Марат Монгуш-биле чанары-биле үнүпкен. Олар "Сказка" уруглар садынын чанынга бар чорда, оларга ийи оол ужуражып келген. Оолдарның бирээзи (Б.О.Ооржак) бир-ле чүвеге таарзынмайн, тыва дыл кырында каржы үн-биле бир чүве айтырып эгелээн. Марат Монгуш ол оолга бир чүве чугаалаарга, оожургай берген ышкаш болган. Ынчалза-даа оолдар катап халчып келгеш, Марат Монгуштун кырынче бижектиг халый берген. Б.Ооржак Мараттын мойнунче шанчар деп оралдажып чадап турда, ол: "Яша, дезивит" (төрөлдери ону Яша деп адаар) дээн Мараттын үнүн дыннааш, дезип бар чыда көөргө, О.К.Салчак Марат Монгуштун мойнунче, бажынче бижек-биле шанчарга, оон ыды чиде берген.

Суд херечилерниң болгаш өске-даа суд хуралының киржикчилеринин өчүктөрнүн дыннааш, херектин материалдарын шинчилеп көргөш, шииттирикчилер буруузун миннинмейн турар-даа болза, оларның үүлгеткен кемниг херээ долузу-биле бадыткаттынган деп түннелге келген. Кем-херек үүлгедикчилеринге база удур болган.

Устүндө чүүлдерге үндезилээш, РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 105 чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле Б.О.Ооржакты 13 чылга хосталгазын казып шииткеш, шынгы режимниг эдил-чазаар колонияже чоруткан.

О.К.Салчакты РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 69 чүүлүнүн 3-кү кезээ езугаар төнчү яланы 9 чылга доктааткан.

Игорь ДАМДАК.

Кысказы-биле

ЭР ХЕЙ, ОМАК!

Февраль 12-ден 16-га чедир Москвада Гуманитарлыг өөредилге институтунга "Салым-чаянныг уруглар" деп делегей шуулганынга 4000 хире уруглар киришкен. Тыва Республикадан аңаа салым-чаянныг 17 уруг — журналистер, төөгүчүлөр, юристер, лингвистер киришкен.

Олар баштай шилип алып 2 мөөрейге киришкен. Тываның делегациязындан Кызылда школа-интернаттын 11 "а" класының өөреникчизи Омак МОНГУШ "Костюмнер быжары" деп мөөрейге киришкен, 200 кижиниң аразындан үшкү черни алган. Республикадан барган уруглар шуптузу дипломнар-биле шаңнаткан. Хүндүлел дипломнарынга

Москваның болгаш Бүгү-россияның патриаргызы Алексей II, РФ-тин өөредилге сайыды В.М.Филиппов, культура сайыды М.Е.Швыдкой ат салган.

Омак Монгуш өскүс болгаш бичи уругларга костюмнер быжарының тирикчилериниң бирээзи болган, өске хевирлерге мөөрейлер ам-даа доозулбаанындан бедик шаңналды март 30-де алыры-биле Эвилелдер бажының колонналыг залынга чеде бээр чалалганы аңаа берген. Аңык чурукчу-модельерни школа-интернатта технология бажызы М.М.Куулар белеткээн.

Эр хей, Омак!

Бистиң корр.

АДА-ИЕЛЕР ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Нарын ортумак школазының эге класстар өөреник корпуска ада-иелерниң чаңыл болган өөредилгези болуп эртен. Аңаа дыка хей ада-иелер, школаның администрациясы, шупту класстарның удуртукчу башкылары киришкен.

Өөредилге эгелээр мурнунда, тускай класска бичи өөреникчилерниң чурасан чуруктарын, даараан чүүлдериниң, чогааткан шүлүктөрүнүң база өг-бүле дугайында бижээн чогадыгыларының делгелгезин сонуургап көөрү-биле ада-иелерни чалаан. Оң соонда эге класстар өөреникчилери солун концертти бараалгаткан. Школаның хоочун башкылары: Вера Кыргысовна Ендан, Лариса Сергеевна Шойдуп — оларның "Ада-иениң өг-бүлеге кижизидилгезиниң ролюнун дугайында" солун беседаны

чедер-четпестерни чижек кырынга айтып тургаш, эрттиргени солун болган.

Ол хүн Нарын суурга кожуунунун өг-бүле төвүнүн ажилдакчылары ажилының аайы-биле чедип келгенер. Оларның удуртукчузу Лариса Николаевна Дажымба чыылган ада-иелерге кожуунунун өг-бүле төвүнүн бо берге үеде кылып чорудуп турар буйанныг ажил-ижиниң дугайында таныштырган. Төптүн ажилдакчылары суму бүрүзүнге чединмес өг-бүлелерниң 30-40 хире уругларын ай санында солуштур эки шынарлыг аш-чем-биле чемгерип турар болду. Ада-иелер ол хүн эрткен өөредилгени улуг сонуургал-биле дыңнааннар.

Васов КУНДУУ.

Нарын суур.

ЭМЧИВИСКЕ МӨГЕЙДИВИС

Тывавыстың база бир чараш бойдус чурумалдыг черлеринге Балгазының Сой сууру хамааржыр. Мында арыг агаарлыг, чагаай чыттыг хадьлар аразында санаторий туруп турар. Ында өкпе аарыындан эмненип, дыштанып турар бис.

Бо чүүлге санаторийниң улуг улус чыдар салбырының эргелекчизи, хүндүлүг эмчиси Анна Сүлдемовна Хомушкунун буйаныг ижиниң дугайын бижиксевичис. Чылдың кайы-даа үезинде кадыкшылыгы быжыглап, санаторийге оон-моон четкилеп кээр бис, ынак эмчиси эвилел-ээлдек хүлээп алып.

Анна Сүлдемовнаның дыштаныкчылар-биле харьылаасы улуг. Кижиниң бүрүзүнүн чүгле аарыының байдалы эвес, хууда амыдырал байдалын өөренип көрүп, дузаны кадып чоруур. Аарыг кижини бүрүзүн бодунун чоок кижизини ышкаш хүлээп алып. Эмнээшкениң бир аңгы хевирин лекция, беседалар-биле ханы уткалыг, дээштиг кылдыр эрттирип турар. Эмнээшкениң түңнели

чүгле эмчи кижиден хамаарышпас болгай, ынчангаш аарыгны эмнээринге кандыг чүүлдер хоралыын кижини бүрүзүнге билиндирер, "эмнедип алып мен!" дээн быжык сорулганы аараан кижини бүрүзү бодунга салып алып болза эки деп угаадыр эмчи болду. Бо берге аарыгга таварышканыгыска аажок хомулдап чорзувусса-даа, чуртталга-выстың аарыг-биле холбашкан кезек үелерин бөдүүн сеткилдиг, буйанныг эмчиси-биле кадыкшыл, келир үевис дээш кады туржуп чораныгыска утундурбас кылдыр артып каар.

Кел чыдар Делегейниң херээженер хүнү Март-8-биле изиг байырыгысты чедирип, эмчистиң амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкенин күзеп, Анна Сүлдемовна Хомушкага четтиргенисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Санаторийниң улуг улус чыдар салбырының дыштаныкчылары.

МӨӨРЕЙ ДООЗУЛГАН

Февраль 18-21 хүннеринде ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының чанында эртем-методиктиг төп девискээрлер аразында национал хөгжүмге ойнаар хөгжүмчүлөр мөөрейин назы-хар аайы-биле 3 аңгы бөлүктөргө эрттирген. 14 харга чедир хөгжүмчүлөр аразында Долаана Сарыг-Лама (РУЧШ), Елизавета Цырыпова (Бурятия), 22 харга чедир хөгжүмчүлөр аразында Надежда Куулар (филармо-

ния) бирги черни алгаш, Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.Д.Ондарның тускай шаңгалын база алып аас-кежиктиг болган. Бады-Доржу Ондар, Аян-оол Сам ийги черде, үшкү черде Максим Кобеков (Хакасия), 22 хардан өрү назылыг хөгжүмчүлөр аразында Лилия Ендан (2-ги чер), Галсан Ошоров (Бурятия, 3-кү чер), Мягмасурэн Жадамба (Моол, 3-кү чер) лауреаттар болганнар. Айлаң ДАРЖАА.

КАМБЫ-ЛАМАНЫ КҮШ-БИЛЕ СОЛААН

Февраль 16-да Кызыл хоорайда ТР-ниң Камбы-лама эргелелинге ламалар шуулганы болган. Аңаа ламалар хурал-даа эрттирип албас, анаа амыдыралчы-даа, шажынчы-даа айтырылгал талазы-биле билиниң кудузун, амыдыралга херек кырында ажыктыг чүнү-даа бүдүрүп шыдавазын көргүскен.

Ону шуулган бе азы анаа хурал бе деп адаары берге болган. Бир эвес шуулган турган чүве болза, ТР-де бар 11 буддисти хей-ниити организациялардан, эвээш диге-ле, 3-8 кижини ыяап киржип, ажык-чарлыг байдалга эртип, харын-даа чонунун деткимче-сүмезин алып турган ийик. Херек кырында ыңдыг эвес бооп, ук "шуулганга" чүгле тустус кожууннарда даа ламалар болгаш "Манчүшри", "Алдын-Богда", "Сарыг шажын" ниитилелдериниң даргалары — 3-ле төлээ киришкен.

Оон элдептиг чүве, хоойлу езугаар соңгуттурган Камбы-лама Еше Дагба башкы хуралды даргалап эгелээрге, мурнунда олурган бир чолдак лама: "Силер ам Камбы-лама эвес силер, хурал даргазы кылдыр өске кижини соңгуп алыр-дыр" — деп санал кириди. Ону шупту ламалар деткиди. Бо саналдың тургустунганы ук "шуулган" кандыг-даа ажык-агыкты айтырылгал шийтирлөөс, ол чоокта чаа чон аразында тарай берген "дидир-дидир" месилдежишкенин уланчызы деп чүве билдине берди. Херек кырында хүн айтырымы Камбы-лама эргелелиниң дүрүмүнге чаа эдилгелер кылыры база ук эргелелдин тургузуун эде көөрү — ийиле айтырып турган. А херек кырында ламалар аңаа көрдүмдээн Камбы-ламань солуур дугайында айтырыгы чугаалажып эгелээн.

Хурал даргазы кылдыр Лопсан Доржуевич деп ламаны соңгуп алганнар. Чогум ады Ким Доржуевич Монгуш деп тодарадып алдым. Бо кижиниң кая, кажан шажын эртеми доозуп алганын, кайда ажилдап турарын кым-даа билбес болду. Оң даргалап эгелээни-биле хуралдан массалыг информация чепсектериниң ажилдакчыларын болгаш өске-даа дыңнакчыларын үндүрер, ону чажыг байдалга эрттирер кылдыр бадылап алдылар. Чондан та чүнү чажыгар дээн ламалар чүве? Ол мырыңай дыка чиктиг болган. Бир эвес ламалар эки сорулга-биле хурал эрттирер дээн болза, канчап-даа ыңдыг шийтирп хүлээп албас турганнар. Кижини бодаарга, бурган өөредин чорудуп турар хүрээ-хийтке кандыг-даа чажыг турбас ышкаш. Ук шуулганга киржиксээн, ынчалза-даа бистиң-биле кады "үндүр хегледиккен" буддист чүдүкчүлөр аңаа таарзынмай, даштыга ол дугайын чугаалажып, хуралдың түңнели эки эвес болурун эндевейин турганнар.

Ындыг болган-даа, хурал доосту бергенде, билдине берзе-ле, хоойлу езугаар соңгуттурган, багай эвес ажилдап турган Камбы-лама Еше Дагба башкыны дүжүргөш, оң орнунга чоокта чаа болган "эргил-деге" соңгуттургаш: "Ынавайн турумда-ла, албадап соңгуп

кааннар" — деп сөөлүнде буруузу муну чедип келгеш, эргелелдин таңмазын дедир хүлээди бергеш, дедирленип үнүп чоруй барган ол-ла Март-оол Норбу-Самбууну катап соңгуп алганнар болду. Ынавайн турган кижини чүге катап чөпшээрешкенил? Азы ону коргудуп турар чажыг күштер бар болган эвес бе?

Черле ынчаш лама хеп кедип алган кижилерниң, ылангыя чоокта чаа Камбы-лама эргелелинге эргилде кылып турганнарының аразында мурнунда шийтирп чораннар, сагылдыг хирезинде арагалаар кижилер барын чүдүкчүлөр база чугаалап турдулар. Оон ынай ук шуулганга киришкен ламаларның орта шийтирп чок, кошкаан кайгаардыр мен. Сактырга, оларны бир-ле кижини чула коргудуп, сындырып каан-даа ышкаш байдал-биле шуулганга киришкенер. Бодап көрүнер даан, чонум! Ындыг чегенчиг ламалар, албадал-биле соңгуттурар "Камбы-лама" бүтү Азия диптин чоннарының 2500 чыл иштинде өөренип, сайзырадып келгени Ыдыктыг Дхарма Өөредин кижилерге шын дамчыдып шыдаар бе?

Ажык-чарлыг чорукту алысак-чиксек кижилерниң сарыг шажынче шургул кирип, ук Ыдыктыг өөредигни бужартадып турары дыка хомуданчыг. Журналист хүлээлгем аайы-биле христиан, эвангелист, иеговист секталарга барып, ында пасторларның өөредиг эрттирерин дыңнап чордум. Пасторлар өөредиг эрттирер дээн санында, баш удур катап-катап номчуттунуп, лекциязын кижиниң сагыш-сеткилин сорунзалай тыргыптар кылдыр кончуг таптыг белеткеп алган боор. Ынчангаш улус аңаа дыка алзыр. Оларже тывалар дыка хейи-биле барып турар. Бистиң чамдык тыва ламаларга айтырылгы улус чеде бээрге, дыңнап-дыңнап, орта сүме-даа берип шыдавас, бир-ле судур номчуп-номчуп: "Чаа, ол-ла, ам ажырбас" деп каар. Ол-даа болза харын ажырбас-ла ынаан. Төрзэн шажынынга ынак, аңаа бүзүрээр кижилер боттары-ла оожургаттынып алгаш чоруй баар. Черле ынчаш лама кижини кижилерниң психологиязын эки билер, Дхарма Өөредин хандыр шингээткен, улусту хаара тудуптар чечен дылдыг болур болза, эки-ле-дир ийин. А чамдык лама эвес, массаж кылыр азы караң көрнүр бис дээр чамдык кижилер улус хүлээп алып өрээлдеринде сарыг шажынның хамык бурганнарының чуруктарын делгей азып алган, келгеннерни өөреткен, сургаан-даа олургулар. Ындыгларның сарыг шажын дугайында өөредин дыңнааш, бо кижини безин ыды бээр. Орта билдиг чок кижилер Ыдык Өөредигни бо хире хажыдып, ламалар бот-боттарының аразында чөрүдээлели, эрге-чагырга хунаажып турда, чамдык туружу кошкак кижилер өске шажынче чоруп турбайн канчаар. Ук Өөредигни меде-редии-биле шын өөренип, сеткил-чүрекке сиңирер болза, дыка ажыктыын, кижини оожургадыр, сагыш-бодалды орта-

ландырып келирин бодум дыка эки билер мен.

Өгбелеривистиң чүдүп чораны Ыдыктыг сарыг шажынны катап эгидер дээш, шыдаар шаавыс-биле кызып, Камбы-лама эргелелин безин улуг берге-дээшкени-биле тургузуп алган болгай бис. Ам кээп ламаларыгыс "дөңгүр бижек холга каржы, дөңгүр лама төрээ каржы" дэнинде дег, чон дүвүредип, дүймөп эгелээрге, дыка-ла багайдыр. Ук хуралга Камбы-ламань солуур деп чугаа үнүп кээрге, ук эргелелдин үндезилекчилериниң бирээзи, хоочун чүдүкчү "Алдын-Богда" ниитилелиниң даргазы Н.Х.Ламажык аңаа удурланып чүве чугаалааш, хуралга оон ынай киришпейн үнүп келген. Чонун соңгуп алганы баштайгы Камбы-лама — Сандак Казак дээрин ламаларның билбеси ону чегендирген. Оларның бо чорудуп турар хуралының шажын өөрединге келгүс дүүшпейн турарын хоочун чүдүкчү чугаалады. Бот-дугайты эртип турар хурал база Камбы-ламань солушканының дугайында ламаларның чаңгызы-биле-даа чугаалажып чадаштым. Шупту-ла бир-ле чүведен коргар, бот-боттарынга бүзүрешпес болдулар. Камбы-лама эргелелинде мындыг багай байдалды ТР-ниң Чазаа кичээнге ай, дээштиг хемчег алыры эрге-жок чугула бооп турар. Чурум чок арагалаар, шийтирп чоран кижилер сарыг шажынның удуртур органнарынга турбас ужурлуг. Бир эвес мындыг чоруктарга удур хемчег албас болзувусса, чаа сайзырап эгелээни, хайыраан Ыдыктыг сарыг шажыныгыс улуг когаралга таваржып, чонувус азып-тенип, калбаа-биле өске чүдүлгелерге чайгылып болур. Ыдыктыг Башкы Будда Шакьямуни Бурганның Өөредин төрзэн Тывавыска арыг чагаайы-биле делгерээр ужурлуг.

Ук "шуулганның" эрткени РФ-тин шуулганнар эрттирериниң дугайында хоойлу-зунга таарышпас-ла болду бе? Оң организаторларының чалап алганы ТР-ниң Юстиция яамызындан келген юрист А.А.Тайбусов менээ тайылбыр бээринден ойталаан. Ол оң Камбы-лама эргелелинде болуп турар болушкуннарны орта билбезин айтып турар. Далаш кадында ук ламаларның баштайгы эрттирген шуулганы хоойлуга дүгжүр бе дээн мээң айтырымымга ол: "Та, билбес мен. Мен ынчан турбаан мен" деп харыылаан. Бир эвес мергежилдин эки билер юрист болза, ук хуралдын протоколун көрүп, чогуур түңнелди үндүрер ийик.

Моон соңгаар Камбы-ламань каш-ла ламалар эвес, чонну төлээлээн хей чүдүкчүлөрүниң киржилгези-биле соңгуурун чедип алыры эрге-жок чугула. Оон башка эрге-чагырга хунаашкан ламалар кара туразында чаңнап, кымны-даа тоовастап, Өөредигни хажыдып, дүймээзин үндүрүп туруп бээрин ук болушкуннар көргүскен.

Борис ОНДАР.

Бирги мөөң белекти чедиргениниң 60 чылынга

УЛУГ ДУЗА

1941 чылдың июнь 22-де фашист Германия Совет Эвилелинче оор езу-биле халдаш, үрегдекчи, хан төгүүшкүндү, аар-берге дайынны эгелзэн.

Совет Эвилелинче немец эжелекчилерниң халдааны тыва арааттарның сагыш-сеткилин киленнеткен, фашист герзилерни көөр хөөн чок чоруун хайныктырган. ССРЭ-же гитлерлиг дээрбечилерниң халдаан хүнүнде ажыттылган Тыва Арат Республиканың Х Улуг Хуралы бүгү тыва улустун сеткил-хөөнүн, тура-соруун илереди, совет улуска, ооң Кызыл Шеринге ТАР-ның нам, Чазаа, чону бүгү-ле бар аргалары, күжү-биле дузалаар, киржир дугайында Декларацияны хүлээп алган. Ынчангаш Тываның арат чону Ада-чурттуң Улуг дайынының бирги хүнүнден эгелзэш, Совет Эвилелиниң талазынга туржуп, аңаа боттук дузаны көргүзеринче кирген.

ССРЭ-ни камгалаары-биле немец эжелекчилерге удур дайынга эки тура-биле киржир күзелни илереткен ТАР-ның хамаатыларының билдириши-киннери хөйү-биле кирип турган. Кызыл Шериге белек чыыр патриотчу шимчээшкн калбарган. Бичии школадан эгелзэш, улуг назылыгларга чедир бүгү-ле кижилер орта кончуг идепкейли, күзелди-биле киришкен.

ТАР-ның нам, Чазаа Кызыл Шериге 25 вагон ишти белекти чыггаш, фронтуга чедирер сорулганы салган турган. Ону күүседир дээш организастыг хемчеглерни күштелдиргенин-ден 1942 чылдың февраль айның эгезинде медээ езууга алырга, 29 вагон ишти белек чыгдылган болган. Оларның иштинде аш-чем, чылыг идик-хеп аймаа, лыжа колдап турган. Мөөң белекти фронтуга чедирери-биле савалаарын, санын, түдүн үндүрерин, чүдүрүп чорударына белектерин организастаар тускай комиссияны тургускан. Мөөң белекти фронтуга чорударына белектер чоруп турар үеде, белекти чыгыры улам идепкейжэн. 1942 чылдың март эгезинде чыгдылган белек 45 вагон чеде берген.

ТАР-ның фронтуге бирги мөөң белек чедирер төлээлерниң составын нам, Чазак бадылаан. Орта ТАРН ТК-ның Чингине секретары С.К.Тока, күрүне камгалалының улуг лейтенантызы Артас Монгуш, АРШ-тың улуг лейтенантызы Лопсан Ооржак, Кызылдың дааранылга комбинатының хеп бьжыкчызы Парыңмаа Кара-Сал, Мөңгүн-Тайганың мурнакчы малчыны Саны-Шири Ооржак, чогаалчы Сагаан-оол Ондар, Сүт-Хөлдүн мурнакчы малчыны Ыңаажык Ооржак, Каа-Хемниң саанчызы Христина Тараканова, АРН ТК-ның чөвүлекчизи Владимир Репин олар кирген.

Чаа элээшкн ДУРЖУЛГА НЕПТЕРЕДИР ТӨП

Тыва Республиканың Чазак Аппарадының организастыг ажыл талазы-биле эргелелиниң ажылдакчылары Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хая суму чагыргазының ажылын хынап көргөш, ында непередир болур эки арга-дуржулга барын демдеглээн. Орта үндөзилээш, ТР-ниң Чазак Администрациясының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды Эрес-оол Ооржак Республиканың барыын зоназының тус чер чагыргаларына практиктиг дуза чедирер төптү аңаа ажыдар саналды кириген. Теве-Хая суму чагыргазы (даргазы Е.С.Грачева) ону чүүлдүгзүнүп хүлээп алгаш, төптүн турар бажынын ТР-ниң Чазааның, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының деткимчези-биле дерип кылган.

Дуржулга непередир төптүн ажыдышыкыны февраль 22-де болуп эрткен. Орта барыын зонаның Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның сумуларының чагырга даргалары киришкен.

ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу Эрес-оол Ооржак сөс алгаш, дуржулга непередир төп тус чер чагыргаларының ажыл-чорудулганын идепкейжидеринге улуг ужур-дузалыын айткан. Ындыг болганда, ооң материал-техниктиг баазанын экижидерин, ажылын шынарлыг чорударын чугулага көргөн. Кедизинде баргаш, эртем-дуржулганы непередир албан чери болу бээринге бүзүрелин илереткен.

Төптүн байырлыг ажыдышыкынының торгу кожаазын одура кескен соонда, Теве-Хая суму-зунуң ажылының дуржулганын бижип, делгеп көргүскен тускай өрээлге аалчылар барган. Оларга ук сумунуң чагырга даргазы Е.С. Грачева ажылын таныштырып тайылбырлаан. Сумунуң социал паспортун тургусканын, чоннуң түрөңги чоруун ажып эртериниң программазын күүседип, бодун боду хандыртынар дээш конкурсту организастап турарын чыылганнар сонуурган.

Суурнуң ортумак школазының, "Хүнчүгөш" уруглар садының, библиотеканың, эмнелге пунктузунуң ажылы-биле аалчылар танышкан. Бо албан черлериниң ажылында ажыглаар эки чүүлдөр бар болган.

Дуржулга непередир төпке баштайгы семинарны эрттирген. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С.Д.Д.Ондар семинарны ажыдып тура, бо кожуунда болгаш республиканың барыын зоназының девискээринде эки ажилдыг, арга-дуржулгалыг сумулар эвээш эвезин демдеглээш, ону төп моон сонгаар непередир тарадырын айткан.

Доктаалдарның күүселдезин

контрольдаар болгаш хынаарының дугайында ТР-ниң Чазак Аппарадының оргажылының талазы-биле эргелелиниң сектор эргелекчизи В.Ш.Саттың хамаатыларның чагаалар, бижиктери-биле ажылды органи-застаарының дугайында ТР-ниң Чазак Аппарадының хамаатыларның чагаалар болгаш бижиктер-биле ажыл чорудар эргелелиниң сектор эргелекчизи К.К.Чигжиттиң илеткелдерин семинарның киржикчилери дыңнаан.

Чоннуң түрөңги чоруун ажып эртериниң программазын күүседир талазы-биле Чөөн-Хемчик кожуун, сумулар чагыргаларының ажылының дугайында Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи С.К.Санаа, Теве-Хая суму чагыргазының даргазы Е.С.Грачева илеткелдер кылган.

Бо программаны амыдыралга ботандырар дээш Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы тодаргай хемчеглерни ап, биче эвес ажыл-херекти ботандырган. 1998 чылдан бээр чоннуң бодун боду хандыртынарын чедип алырының ажылын калбарткан. Бо талазы-биле көрүлдө-конкурстарны чыл бүрүде эрттирип, тилекчилерни шаңнаарын чаңлык болдурган. Амгы үеде мында кожуунуң колдуунда өг-бүлө бүрүзү киржип турар. Ооң түңнелинде малдың баш саны өскөн, тараа, ногаа культу-раларын, картофельди тараан шөлү калбарган, оон ап турар дүжүт көвүдээн. Чоннуң амыдыралының деннелин бедидеринге салдарын ол чедирген. Теве-Хая суму чагыргазының бо талазы-биле ажылы эки, чылдың-на шаңналдыг черлерни ап турар. Ынчангаш Чөөн-Хемчикте өске кожууннарга, сумуларга непередир болур эки дуржулга, аргасүме бар.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы И.Ш.Монгуш, Чөөн-Хемчиктиң Хөндөргей суму чагыргазының даргазы В.Ч.Ондар болгаш өскелер-даа чүве чугаалааш, төптүн ажытынганынга эки үнелелди бергеш, ооң ажылын солун, ажыктыг болдурарын күзөөннер. Кожууннардан келген төлээлер төптүн ажыл-чорудулганын чогулмалыг чорударына деткимче кылдыр суй белектерни берген.

ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу Э.Х.Ооржак Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С.Д.Д.Ондарга, Теве-Хая суму чагыргазының даргазы Е.С.Грачевага "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг аттын хөрек демдектерин, дипломнарын байырлыг байдалга тывыскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистин ачавыс Олег Дадар-оолович МОНГУШ март 4-те 40 харлаар.

Ачавыс Бай-Тайга кожуунуң "Бай-Тал" совхозтун директору бооп ажылдап чоруур. Ол ажылынга бердинген, бедик мергежилдиг специалист. 2 уруун, 1 оглун өстүрүп-кыжизидип, эдеришкен эжиниң идегелдиг чөлөнтиги бооп, бүгүдеге үлегерлиг чурттап чоруур. Ачавыстың юбилейи-биле аңаа узун назынны, кадыкшылды, аас-кежикти, ажылынга чедишкннерни күзөдөвис.

Өөнүң ишти Галина Санчай-ооловна, уруглары: Алынай, Шолбанай, оглу Азият, думалары: Оксана, Саяна, Сайда, күдээзи Маадыр.

«УЧЕБНИКИ»

МАГАЗИННИҢ АЧЫЗЫ

Магазин математика, бойдус, төөгү, биология талазы-биле экзаменнерге белекенириниң тайылбыр номнарын; химия, биология, бойдус, төөгү талазы-биле башкыларга методиктиг литератураны садып турар.

Келир чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1, Транс-агентител чери.

Кызыл хоорайда изиг суг болгаш чылыг энергиязының хереглекчилериниң кичээнге

«ТЫВАЭНЕРГО» ААН-ниң сагындырары болза: Кызыл ЧЭТ-те байдалдың денди бергедээни-биле (хөмүр-даш болгаш дериг-херекселдерге артык кезектер чедишпес) одалга болгаш энергия дээш өрелеринерни дораан төлээринерни дилеп тур бис.

Чылыг энергиязы дээш төлевирни төп почтада, Ажаалга банкызының бүгү салбырларында, а ол ышкаш харылзааның №№ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 10, 11 салбырларында, «Тыва кредит» банкының (Чүлдүм 40 «а»), Улус банкызының (Кочетов 35), «Сибирь ОВК» банкының (Шетинкин-Кравченко, 37 «а»), «Тываэнерго» ААН-ниң (Заводская 2 «а», Кочетов 100 «а», Колхозная 2-де) кассаларында хүлээп ап турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң кассалары хүннүң-не 8.00 шактан 17.00 шакка чедир ажылдап турар. Суббота хүннеринде Кочетов 100 «а» бажында («Огонек» кафениң чанында) касса 9 шактан 16 шакка чедир немей ажылдап турар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак огулус Чамзы Тимур Ондаровичини чидирген качыгдалдың аар-берге кара хүннеринде бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш материалдыг улуг буянныг дузанын чедирип келген эриг баарлыг төрөл чонум Эрзин кожуунун чурттакчыларынга, Ак-Даштан, Ээрбектен, Самагалдайдан, Кызыл хоорайдан, Улуг-Хемден, Каа-Хемниң Дерзиг-Аксиндан, Зубовкадан келген төрөлдериныске, кудаларыныске, оглумнуң чаңгыс-классчыларынга, чаңгыс черге ажылдап чораан Эрзинниң АТП коллективинге, ИХЯ-ның авто ажыл-агый коллективинге, ооң даргазы Ондар Иван Дугар-ооловичиге, оолдарының чаңгысклассчыларынга, Тимурнуң аалының иштинин бүгү өөреникчилеринге чүрээвистин ханызындан четтиргенивис илередип, черге чедир мөгөйдөвис.

Кара холдуг араатаннар оглумнуң аныяк назынын үссе-даа, орнукудулгага келген чүс-чүс кижилерниң килени, каргыжы дерзии өлүрүкчүлөргө чедер. Чүс-чүс чаагай сеткилдиг, дузааргак чонувус бисти долгандыр чурттап чоруундан оожургалды алыр бис.

Чонувуска бүгү экини күзөдөвис!

Авазы, өөнүң ишти, оолдары, ченгелери, акылары, угбалары, честелери.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нитител-политиктиг килдис — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6437. Чагыг 22.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганының чорудулганынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттылган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.